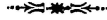

पवनदूतम्

संस्कृतसाहित्यपरिषदन्यतमोपमन्त्रिणा एम्-ए-काव्यतीर्थोपनामकेन

श्रीचिन्ताहरणचक्रवर्त्तिशर्मणा

टिप्पणीपाठान्तरादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितम् ।

प्रकाशयित्री—

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

ग्रामबाजार, कलिकावा ।

मूल्यम्— { सदस्यानामानकदशकम्,
अपरेषामानकद्वादशकम् ।

PDF Creation and Uploading
by:

Hari Parshad Das (HPD)
on 29 May 2014.

Printed by P. C. Chakravarty,
VIDYODAYA PRESS,
17, Radhanath Bose Lane, (Goabagan), Calcutta

PREFACE.

The information about the *Pavanadūta* was first brought to the notice of scholars by Mahāmahopādhyāya Haraprasāda S'āstrī in his Notices of Sanskrit Manuscripts.¹ It was in the year 1905 that the text of it was edited for the first time by the late Manomohan Chakravarti in the pages of the *Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*². He edited it from one single manuscript which seems to have been full of a great many errors and inaccuracies. There were hopelessly corrupt passages in it as deciphered by him. And in the absence of a second manuscript it was not possible for him to elucidate all of them by way of suggesting emendations. It is of course true that in many cases he was able to suggest happy emendations which are found to agree with the readings of the new manuscript which I have been able to collate. But I must confess without meaning any discredit to that learned scholar, that the text of the *Pavanadūta* as published by him contains a great many corrupt passages which baffle all attempts at any kind of interpretation. In these circumstances it was most desirable that a correct edition of this book based on the collation manuscripts should be published in a separate book form particularly in view of the fact that, being buried in the pages of a journal, the already published text of it is inaccessible and even unknown to many at present. The Sanskrit Sāhitya Pariṣat, therefore, decided to bring out an edition of it and I was asked to undertake the work of editing it.

1. *Notices of Sanskrit Mss.* Vol. I. pp. 221-22.

2. J. A. S. B.—1905—pp. 41 ff.

The first thing required for a new and correct edition of the book was, of course, the collation of manuscripts. I therefore tried to procure as many manuscripts of the book as I could. But to my great regret very few manuscripts were available. The *Catalogus Catalogorum* was not aware of any manuscript of it except the one noticed by M. M. S'āstrī. I enquired in the manuscript libraries of the Govt. Sanskrit College—Calcutta, Varendra Research Society—Rajshahi, Vis'vabhārati, Shantiniketan; but unfortunately no manuscript of the book existed in any of these places. On enquiry from Mr. Nagendra Nath Basu, editor of Bengali Vis'vakoṣa, we were informed that the manuscripts of the Pavanadūta that he had were all missing. The only manuscripts, therefore, I could work upon were one in the Government collection of the Asiatic Society of Bengal and the other a small fragment (viz. only the last leaf)—in the Manuscript Library of the Sanskrit Sāhitya Pariṣat.

Of the three Manuscripts of the *Pavanadūta* viz. R, A and P, the P manuscript is the earliest and A the latest. P was copied in S'. E. 1644 (or 1722 A. D)¹, R in S'. E. 1752 (or 1830 A. D.)² and A in S'. E. 1767 (or 1845 A. D.)³

1. श्रीगुरवे नमः ॥ श्रीगोपालाय नमः । श्रीरामरामदेवशर्मा लिखितं पठनार्थ-
मेतत् । शकाब्दाः १६४४ ॥—Postscript to P.

2. श्रीश्रीसीतारामाभ्यां नमो नमः । श्रीगमः । श्रीहरिः । श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमो नमः ।

जगत्सृष्टौ यस्य श्रमविरह एव प्रलयतीति

पाले नत्वा तं ब्रजनगरीनारीप्रियतमम् ।

अलिखीयं श्रीरामगतिकृतिना कार्तिकसिते

सिते शकौ मैत्रे नयनभववत्प्रविमिते ॥ शकाब्दाः १७५२ ॥ Postscript to R.

3. श्रीश्रीरामकृष्ण मां रक्ष । श्रीश्रीराधादामोदरजौ । श्रीश्रीनरसिंह सहाय ।
श्रीश्रीलक्ष्मणारायण मां पालय । श्रीश्रीवासुदेवजौ ॥ लिखितं श्रीहलधरदासगुप्तेन ।
ताः २७ फाल्गुनः । सन १२५२ । शकाब्दाः १७६७—Postscript to A.

The Manuscript of the Asiatic Society was of great help to me as it gave happy readings in the case of most of the doubtful and corrupt passages of the text as published by M. Chakravarti. Explanatory notes which are found in the margin of this manuscript, though not satisfactory in all cases, were of great use to me in interpreting many a difficult portion of the text. It is true that there still are some passages the exact sense of which is not clear and some cases where better readings could reasonably be expected. In some of these latter cases I have tried to put forth readings which, though not corroborated by the available manuscripts, still appear to give better senses and suit the context more satisfactorily. But in all important places I have marked the readings suggested by me with a query in order that the attention of scholars may be drawn to them for what they are worth.

The main object in editing this poem has been to place before the public as far correct a text of it as could be made out from a comparison of the published text with the scanty manuscript material that could be got hold of. I have therefore been very careful in noting variants to the extent of putting down as variant readings even those that appear to be printing mistakes in the already printed text. This may be going too far, but it has purposely been done as it was not always possible or easy to determine for a particular case whether the apparently wrong reading was due to the faulty Ms. used by the editor or to the printer's devil. Though the printed text was based on a single manuscript I have thought it advisable to refer a reading to that manuscript only where it has been attributed to the same by the learned editor. The reference to the printed text in those

cases indicates the emendations suggested therein ; in other cases it indicates the text of the manuscript as read by the editor.

The Sanskrit notes that have been added are my own. They are, by no means, exhaustive and can, in no way, serve the purpose of a running commentary. They are intended only to help the reader to some extent with respect to the avowedly difficult portions in a verse. In writing these notes the marginal notes of the Asiatic Society manuscript have been of much help to me, some of which I have incorporated in my notes *verbatim*.

As regards the typographical arrangements adopted in the text it will not be out of place to note here that the proper names, mostly of historical and geographical importance, have been put in thick types—the so-called Great types.

Lastly, I deem it my pleasant duty to express my heartfelt gratitude to all those scholars who have helped me in any way in my edition of the book. I am indebted to my former teachers Drs. D. R. Bhandarkar, S. K. Chatterji and H. C. Roy Chaudhury for various suggestions for the improvement of the book, and especially to my former teacher Pandit Kālīpada Tarkāchārya whose unstinted help in the preparation of the notes and in many other ways was invaluable to me.

Sanskrit Sāhitya Pariṣat.
Shyambazar, Calcutta.
April 1926.

} Chintaharan Chakravartī.

List of Abbreviations.

- A** Manuscript of the text in the Government collection in the Asiatic Society of Bengal.
- H** Text of some of the verses as quoted by Mahamahopādhyāya Haraprasāda Śāstrī in a Bengali article on 'Dhoyī and his Pavanadūtā' published in the Journal of the Baṅgiya Sāhitya Pariṣat vol V.
- J, A, S, B.** Journal of the Asiatic Society of Bengal.
- M.** Text of the poem as published in the pages of the Journal of the Asiatic Society of Bengal—1905,—pp 41 ff.
- Megha.** Meghadūta
- P** Fragmentary manuscript belonging to the Sanskrit Sāhitya Pariṣat.
- Pavana.** Pavanadūta
- R.** Manuscript belonging to Raghurāma Tarkaratna, on which was based the text M.
-

INTRODUCTION.

The place of Pavanadūta in Sanskrit

Dūtakāvya literature.

The *Pavanadūtam* is a beautiful and short poem composed in imitation of the celebrated *Dūtakāvya* the Meghadūta of Kālidāsa. After the prince of Indian poets had produced this masterpiece many were the imitations that grew up in course of time round this brilliant prototype. Monomohan Chakravarti gave a list of these imitations in the introduction to his edition of the Pavanadūta. He could give there the names of only sixteen such poems. I have, however, been able to collect information of not less than thirty-five of them. But unfortunately for us no definite date can be assigned to most of them. However, from the few dates that are known for certain it seems that we have in the Pavanadūta the earliest available specimen of the imitation of Kālidāsa's poem. And there seems to be no doubt that this is the earliest of Dūtakāvyas found in Bengal.

But unlike most other similar poems which had their origin in Bengal this has to its credit the fact that it does not deal with the hackneyed story of the love of Rādhā and Kṛṣṇa but takes up an historical person as its hero. This last fact is also one of the rare characteristics of Dūtakāvya literature as a whole.¹

1. The point has been dealt with, in details, in my forthcoming paper on *Origin and development of Dūtakāvya literature in Sanskrit*.

Dhoyī—The poet—His history and date.

Dhūyī, Dhoyī, Dhoī or Dhoyika as he is differently called in different works and Mss.¹ was a poet famous at the court of the Sena king Lakṣmaṇa Sena. Thus king Kumbha (14th century) in his commentary Rasikapriyā when commenting on I. 4. of the *Gītagovinda* records the following tradition.

“इति षट् पण्डितास्तस्य राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य प्रसिद्धा इति रुदिः”

—“These six scholars viz. Umāpatidhara, Jayadeva, S'araṇa, Govardhana, S'rutidhara and Dhoyī were famous as the court-poets of Lakṣmaṇasena—so runs the tradition.” The commentary Rasamañjarī also points to the same fact.²

But curiously enough a couplet, traditionally handed down, which gives the names of the “five jewels” at the court of Lakṣmaṇasena does not mention the name of Dhoyī. The verse, in question, runs as follows —

“गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥”

“Govardhana, S'araṇa, Jayadeva, Umāpati and Kavirāja—these were the jewels at the court of Lakṣmaṇa”.

It is, however, supposed by some scholars that the last name in the list viz. Kavirāja refers to Dhoyī. This supposi-

1. Pischel—*Die Hofdichter Des Lakṣmanasena*—p. 33. Sadukti karnāmr̥ta and verse 101 of the Pavanadūta give the name Dhoyika.

2. *Gītagovinda* (Nirṇayasāgara Press edition.) Also cf. another commentator who begins his interpretation of the verse with the words—‘इति लक्ष्मणसेनस्य सामाजिकान् वर्णयति ।’—गीतगोविन्दम्—Lassen—p. 72.

tion is supported by the fact that Dhoyī had the title Kavirāja. Thus Jayadeva in the verse of the *Gītagovinda* already mentioned refers to him as धोयीकविच्चारपतिः which means nothing but धोयीकविराजः. Dhoyī himself refers to this title in the colophon to his Pavanadūta which runs इति श्रीधोयीकविराज-विरचितं etc. etc. In verse 101 of his Pavanadūta he calls himself कविच्छाभूतां चक्रवर्त्ति which is a synonym of कविराजचक्रवर्त्ति. The same title also is probably referred to by the word *Kavinarapati* in verse 102. Hence it seems reasonable to conclude that Kavirāja in the above couplet refers to Dhoyī Kavirāja, for the practice of referring to a scholar by his title alone is not unknown or rare in India. Even great kings are sometimes found to be referred to not by their proper names but by their epithets. Thus king Asoka in all his inscriptions but one refers to himself as Priyadars'i—his favourite epithet. And this kind of frequent use of the epithet to the negligence of the proper names has been responsible, in some cases, for the entire forgetting of the proper name by later day people. Thus the son of Govinda III of the Rāṣtrakūṭa family of Mānyakheta is known to us from all documents so far obtained only by his epithets such as Amogha-varṣa etc. Of scholars known by their titles we may cite the example of Jagannātha, author of the *Rasagaṅgādhara*, who is generally known by his title of Paṇḍitarāja. The proper name of the founder of the Vais'eṣika system of philosophy is yet unknown he being generally known by his various epithets Kaṇāda, Aulukya etc.

Some scholars however are inclined to identify Kavirāja with the celebrated author of the *Rāghava-Pāṇḍavīya*.¹

* 1. *Bhāṣāvṛtti* (Varendra Research Society)—Introduction p. 6.

But this identification does not seem to be based on strong grounds as the author of that poem wrote under the Kādamba King Virakāmadeva and not Lakṣmaṇasena as we come to know from his own statement.¹

As regards the date of Dhoyī it is not possible to ascertain it with any amount of certainty. We only know that he was a poet at the court of Lakṣmaṇasena, about the time of whose rule there is considerable difference of opinion. This much is admitted on all hands that he came to the throne in the 12th century either in the first half or second. Thus our poet also flourished in the 12th century. And we know the upper limit of the age of our poet as verses attributed to him are found in the *Saduktikarṇāmṛta* (which was composed in S. E. 1127 or 1205 A. D), in *Jalhana's Subhāṣitamuktāvalī* (middle of 13th century) and also in the *S'ārṅgadharapaddhati* (11th century).

Caste of Dhoyī :—

About the personal history of Dhoyī we know that he was a 'court-poet' of King Lakṣmaṇasena whom he celebrated in his Pavanadūta. But we know very little about the place from which he hailed. It is also very difficult to determine the caste of the poet. Two most divergent views are held in this matter viz. (1) that he was a Brahmin (2) that he was a Bengali Vaidya or member of the physician caste. We have it from the pen of Mahāmahopādhyāya Haraprasāda S'āstri that "the genealogies point him (i.e. Dhoyī) out to be a Rādhīya Brāhmaṇa of Pālādhi gāñi and

1. इति श्रीहजधरश्रीप्रसूतकादम्बकुलतिजकचक्रवर्तिवैरकामदेवप्रोक्षाहितकविराज-
विरचिते राघवपाण्डवीये—Colophon to *Rāghavapāṇḍavīya*.

Kāś'yapa Gotra."¹ The second view that Dhoyī was a Vaidya is based on the supposed identity of Dhoyī with *Duhisena* or *Dhūyisena* mentioned in Vaidya genealogical works.²

No conclusion, also, as regards his caste can possibly be arrived at from his title of Kavirāja as this cannot be supposed to have been associated invariably with the names of Vaidyas even in Bengal. For even Jayadeva who is usually regarded to have been a Bengali Brahmin is referred to with that title.* Thus the question concerning the caste of Dhoyī must remain open until some new and definite information about it is brought to light.

Works of Dhoyī—

Only one work of Dhoyī has so far come down to us. It is his Pavanadūta. We do not know if he composed other works as well or it was only this solitary work which earned for him the enviable title of Kavirāja. It is true that a few stray verses not found in the *Pavanadūta* are attributed to Dhoyī in works of anthology. The number of these verses already known is twenty and they have all been collected in one place.⁴ In the present book they appear in the form of a supplementary note that follows the introduction.

1. *Notices of Sanskrit Mss.* Vol. I. Preface p. XXXVIII.

2. पुण्डरीकाक्षसेनस्य दुहिसेनः सुतोऽभवत् ।

धरस्य विपुराख्यस्य तनयागर्भसम्भवः ॥ कविकण्ठहारः

सुधाशीरक्षेवि पुण्डरीकसेनात्तद्वृजोऽजनि धूयिसेनः ।

बभूव वीजौ स च शक्तिवंशेऽनवद्यविद्याकुलसम्पदादः " चन्द्रप्रभा p. 13.

3. 'अथ लक्ष्मणसेनवृत्तिसमये योजयदेवस्य कविराजप्रतिष्ठा'—Pischel—*op cit.* p. 6.

4 J. A. S. B. (1906)—pp. 18 ff.

But no work of Dhoyī is referred to in any of these anthologies. Neither is it possible to determine if the verses referred to above which are not found in the Pavanadūta did form part of any other work or works composed by him. But it is possible that his words viz. वाक्सन्दर्भाः कतिचिद् यच्चतस्यन्दिनी निश्चिताश्च (Pavanadūta, v. 104) has a covert hint to several works composed by him. In these circumstances we can only surmise from this statement of the poet and the verses attributed to him in the anthologies as also from his title of Kavirāja that he possibly had composed more works than one of which only the Pavanadūta is available at present.

Contemporaries of Dhoyī.—

Dhoyī flourished among a galaxy of scholars so that the time when he lived is justly regarded as 'the Augustan period of Sanskrit literature in Bengal.'¹ It has already been pointed out that he was a poet at the court of king Lakṣmaṇasena who himself was a poet and a great patron of learning. Several verses ascribed to the king are met with in the Saduktikarṇāmṛta. His court was frequented by scholars of all types. Jayadeva in his Gītagovinda refers to some of these scholars viz. Umāpatidhara, Jayadeva himself, S'araṇa, Govardhana and Dhoyī. We know also that these five formed the 'five jewels' of his court. King Kumbha in his commentary on the Gītagovinda is inclined to find reference, in this verse, to a sixth scholar S'rutidhara.² But the word S'rutidhara

1. Manomohan Chakravarti in his illuminating paper *Sanskrit literature in Bengal during the Sena period* (J. A. S. B.—1906—p. 157 ff.) deals with the literary history of the period in some details.

2. Vide Kumbha's commentary on Gītagovinda I. 4.

seems to have been used by Jayadeva as an adjective of Dhoyī. His reputation as S'rutidhara is referred to by another commentary of the Gitagovinda viz. the Rasamañjarī. The fact is further confirmed by a verse attributed to Dhoyī in the Saduktikarnāmṛta the first half of which agrees with verse 101 of the Pavanadūta. The last half runs as follows :—

ख्यातो यश्च श्रुतिधरतया विक्रमादित्यगोष्ठी-

विद्याभक्तः खलु वररुचेरासमाद प्रतिष्ठाम् ॥”

In the face of this it does not seem reasonable and prudent to conclude that S'rutidhara was a scholar different from Dhoyī at the court of Lakṣmaṇasena.

Besides, these five jewels there were other scholars as well who adorned King Lakṣmaṇasena's court. Some of the most prominent among these were the three brothers Iśāna, Paśupati and Halāyudha, all authors of ritual compendiums the works of the last two of whom are still regarded as authoritative all over Bengal, and Puruṣottamadeva, author of Bhāṣāvṛitti, a commentary on Pāṇini's Grammatical aphorisms excepting those which exclusively pertain to the Vedas.¹

With regard to the works composed by the 'five jewels' we do not know much at least in the case of two viz. Umāpatidhara and S'araṇa. Verses attributed to Umāpatidhara are found in the *Saduktikurnāmṛta* of S'rīdharadāsa. He is also mentioned as haveing composed the *Chandrachārī* 'acharita

1. 'वेदिकप्रयोगानर्दिनी लक्ष्मणसेनस्य राज्ञा चन्द्रया प्रकृते कर्मणि प्रसजन् इत्थैर्लघुतायां हेतुनाह'—भाषावृत्तार्थविवृतिः। The name of Puruṣottama is not mentioned in the article of M. Chakravarti already referred to.

under a king Chāṇakya Chandra who probably was a vassal of King Lakṣmaṇasena¹. But the solitary work of this poet on which we can lay our hands at present is a Pras'asti viz. the Deopara Inscription of Vijayasena². We have reference also to one Umapati Upādhyāya who wrote the *Pārijātaḥaraṇa* under King Hariharadeva Hindūpati. He is called Umāpati-dhara Upādhyāya by R.L. Mitra and identified with Umāpatidhara of the court of Lakṣmaṇasena. But the colophon of the book gives the name as Umāpati and not Umāpatidhara³ and when we find reference, in the *Catalogus Catalogorum* to several poets of the name of Umāpati we do not understand what led Dr. Mitra to suggest the identity of this particular Umāpati with the court-poet of Lakṣmaṇasena.

In the *Saduktikarṇāmṛta* we meet with verses attributed to S'araṇa, S'araṇadeva and Chirantana-S'araṇa. We find mention of a *Mantrarāmāyaṇatīkā* in the *Catalogus Catalogorum* by one S'araṇakavi. Mr. S. C. Chakravarti however identifies S'araṇa with S'araṇadeva—the author of *Durgḥatāvṛtti*.⁴ But no strong case seems to have been made out in favour of this particular identification. In fact, in the present circumstances, it does not seem to be possible to satisfactorily identify S'araṇa—the court-poet of Lakṣmaṇasena.

1. Pischel—*op. cit.* p 7. Footnote I.

2. *Epigraphia Indica* Vol. I. p 305 ff.

3. इति महामहोपाध्यायकविपण्डितमुख्यश्रीमदुमापत्युपाध्यायविरचितं पारिजात-हरणाख्यनाट्यं समाप्तम्—Colophon to *Pārijātaḥaraṇa* as quoted by R. L. Mitra in his *Notices of Sanskrit Mss.* Vol. V. p. 206.

4. *Bhāṣāṇṛtti*—Introduction p 7.

Govardhana was the author of the well-known *Āryāsaptas'atī* or a collection of seven hundred verses—all in the Āryā metre. Verse 39¹ of the book is supposed to have reference to Lakṣmaṇasena. Jayadeva is famous through his renowned work the *Gītagovinda*. The identification of this Jayadeva with a poet of the same name who was the author of the drama—*Prasannarāghava* has been proved to be untenable.²

Style of Dhoyī: —

In one short stanza Jayadeva seeks to give an account of the styles of his contemporaries. It is supposed by the commentary *Rasamañjarī* of the *Gītagovinda* to have been composed by Jayadeva with a view to point out the flaws in the styles of his contemporary poets and to establish his own superiority over them. He thus finds fault with Umāpatidhara on account of verbosity in his style. Umāpatidhara's poem—technically known as *Chitrakāvya*—does not delight the learned, being devoid of sweet words and of any *Guṇa* either pertaining to a word or its meaning. S'araṇa is renowned for his power of swiftly composing poems which are not easily intelligible. Govardhana has no parallel in erotic compositions. But as he has no skill in other kinds of compositions he can not be deemed a great poet. And Dhoyī who is a S'rutidhara (i. e. he who can remember whatever he hears) has his fame on account of this great quality which does not

1. It runs as follows :—

सकलकलाः कलयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य उ सुदबन्धी ।

सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदीपश्च ॥

2. Peterson—Introduction to his edition of *Subhāṣitāvalī*—p. 38-9.

indicate his poetic excellence. And as regards his title *Kavirāja* it is due to his excessive vanity and exaggerated opinion of his own attainments. But Jayadeva alone is skilled in compositions full of *Guṇas* and figures of speech. This is how the verse has been interpreted in the *Rasamañjarī* commentary of the *Gītagovinda*. It is also in a similar strain that various other commentators explain the verse¹ and these interpretations have sought to bring out all conceivable charges against the styles of composition of the contemporaries of Jayadeva.

We are not, however, sure if the commentators, in question, had any direct and personal acquaintance with the works of Dhoyī and the opinion recorded by them with regard to his style was born of a careful study of his works or they were merely trying to laud to the sky the author of the work they were commenting upon and thus twist out the meaning most suited to the purpose from the particular verse. These interpretations, however, seem to indicate that the position occupied by our poet in the estimation of his successors—if not contemporaries—was not very high.

But there is sufficient ground to suppose that he was not awarded his proper dues by his successors. We know that he bore the coveted title of *Kavirāja* which was conferred upon great poets as is recorded by *Rājas'ekhara* in his *Kāvyamīmāṃsā*.² There is scarcely any ground to suppose as has been done by the author of the *Rasamañjarī* that the title was assumed by him on account of his self-sufficiency. For it is reasonable

1. गीतगीविन्दम्—Lassen's edition—p. 72.

2. Vide *Kāvyamīmāṃsā* (Gaekwar Series p. 9).

to surmise that king Lakṣmaṇasena would hardly tolerate the use of such a dignified and honorific title by a poet of his own court without fully deserving it. Further it does not seem that he had lavished honours and presents in unworthy hands¹. And judging from the available remnants of the works of Dhoyī we can safely conclude that he was a poet of no mean order. In his Pavanadūta we find him using an elegant and easy going language interspersed occasionally with beautiful figures of speech. Though an imitation of Kālidāsa's Meghadūta it still exhibits a good deal of poetic skill and in it we meet with a good many specimens of really good poetry. At the limited space at our disposal we can only quote, to substantiate our statement, the following few verses from the Pavanadūta which will speak for themselves :—

यत्सौधानामुपरि वड्ढभीशलभञ्जौष लीनाः
सुस्निग्धासु प्रकृतिमधुराः केलिकौतूहलेन ।
उन्नोयन्ते कथमपि रहः पाणिपङ्केरुहाय-
स्पर्शोद्गच्छत्पुलकमुकुलाः सुम्नुवो वल्लभेन ॥ (v. 37)

कीदृक् कान्तः कथय तरले वर्त्तते यस्तवान्त-
र्यन्नादित्यं सुभग बहुशः पृष्टयालीजनेन ।
निःश्वस्योच्चैः कथमपि तया स्तम्भिताशुप्रवाहा
न्यस्ता दृष्टिर्लिखितमदने भित्तिभागे गृहस्य ॥ (v. 67)

The following verses also, attributed to Dhoyī in the *Saduktikarṇāmṛta*, testify to his uncommon poetic talents and amply justify his title.

न क्रौडागिरिकन्दरीषु रमते नोपैति वातायनं
दूराद् द्वेष्टि गुरुं निरस्यति लतागारे विहारस्युहाम् ।

1. Cf. *Pavanadūta* verse No. 101.

आस्ते सुन्दर सा सखीप्रियगिरामाश्वसनैः केवलं
प्रत्याशां दधती तथा च हृदयं तेनापि च त्वां पुनः ॥

संरुद्धाः कथमप्यमङ्गलभयात् पद्मान्तरव्यापिनोऽ
प्युत्तालीकृतलोचनं निपुण्या वाष्पान्भसां विन्दवः ।
न्यस्यन्त्याः सहकारपल्लवमय व्यानस्य पत्युः पुरो
धारावाहिभिरेव लोचनजलेर्यात्राघटः पूरितः ॥

However, to do justice to ourselves, it ought to be stated here that Dhoyī, not unlike the multitude of Indian poets, is not free from conventionalism which sometimes seems to mar the beauty of his composition. In the pathetic description which we get here of the heroine separated from her lord we meet with a full display of poetic conventions. We have here the description of lotus-stems, sandal-paste and all those usual things which poets have made a rule to describe as objects intended for the pacification of love-fever. But he is found to have possessed the not very common power of being able to create quite a new and beautiful situation with the help of the most commonplace poetic conventions which is apt to reveal the poet in him. Hence it is that the description of the love-pangs of the heroine to which thirty one verses (viz. verses 64—94) are devoted by the poet can surely be regarded as one of the finest products of Sanskrit literature. The description is vivid, life-like and is full of pathos and does not consist merely of a useless jargon of words. The following few verses taken at random from this description will go to prove everything that we say here.

नोत्संस्वं दृश्यमपि नयत्युत्पले वद्धकोपा
माख्यैः क्लान्ता न भुजलतिकामप्यसौ संहृणोति ।

पद्मोदविग्ना हृदयनिहितात्तापसम्पन्नितोऽ
आलीहस्तादपि च सहसा मौलिताची विभेति ॥ (v. 69).

विन्यस्यन्ती शशिनि नयने दुद्दिनैरश्ववारां
धाराश्वासेर्वकुलकुसुमामोदमाघ्रातुकामा ।
शश्वुषुष्व भ्रमरविरुतं मूर्च्छया रक्षितासौ
वीक्ष्यावस्थां क इव करुणाकातरः स्यान्न तस्याः ॥ (v. 78).

लीलीद्याने वितरति दृशं यत्नसंरुद्धवाष्पा
सान्द्रे चन्द्रार्चिषि निविशते चन्दनाभ्यक्तगात्रौ ।
क्रीडावापीं मरुदभिमुखं धावति व्याकुलासौ
किंवा नार्य्यी रमणविरहे साहसं नाचरन्ति (v. 89).

याताः कण्ठस्थलमपि घनश्वासमात्रावशेषा-
स्तामुत्कण्ठाप्रतनुमसवः सर्वथा न त्यजन्ति ।
लब्ध्वा कण्ठप्रणयमथवा तादृशमङ्गानानां
शक्तस्त्यागि क इव भुवने चेतसा विच्युतोऽपि ॥ (v. 90).

His imitation of Kālidāsa goes to the extent of his incorporating sometimes some of the very expressions used by the latter. Some such instances are noted below along with the corresponding portions from the works of Kālidāsa.

ह्रित्वा काञ्चीमविनयवतीभुक्तरोधोनिकुञ्जां

Pavana, 15.

स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्त्तं

Megha I. 19,

संसर्पन्तीं प्रकृतिकुटिलां दर्शितावर्त्तचक्रां

Pavana, 34.

संसर्पन्त्याः खलितसुभगं दर्शितावर्त्तनाभेः

Megha. I. 29.

स्त्यानज्योत्स्ना सुदमरितं कुर्वते यत्र यूनां

Pavana. 42.

नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः

Megha. II. 3.

आसाद्यातः कमपि समयं सौम्य वक्तुं विविक्ते

देवं नीचैर्विनयचतुरः कामिनं प्रक्रमेथाः ।

Pavana. 16.

विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्मनाथे गवाक्षे

वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥

Megha. II. 37.

But it must be said to the credit of Dhoyī that he is by no means a slavish imitator in as much as even in cases where there are palpable traces of his indebtedness to Kālidāsa he introduces something new and relishing which alone can entitle him to the rank of a great poet. We propose to present below side by side some of the similar passages found in the works of both these poets to enable readers to judge for themselves how far Dhoyī was indebted to Kālidāsa and how far he was guided by his own poetic inspiration.

श्रीथत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां

कान्तीदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः ॥

Megha. II. 36.

त्वत्तः श्रीथत्यवहितमनाः सोऽनुरक्ताङ्गनानां

जायन्ते हि प्रणयिनि सुधावीचयो वाचिकानि ॥

Pavana. 96.

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

Abhijñānasakuntalā VI. 22.

कष्टात् कष्टं पुनरिदमहो स्वप्नसङ्केतदूती

निद्राप्यस्याः क्षणमपि न यन्नेत्र सौमानमेति ॥

Pavana. 84.

गत्यत्कम्पादलकपतितैयञ्च मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै

नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥

Megha, II. 11.

भ्राम्यन्तीनां तमसि निविडे वल्लभाकाङ्क्षिणीनां

लाक्षारागाश्चरणगलिताः पौरसौमन्तिनीनाम् ।

रक्ताशोकस्तवकललितैर्बालभानोर्मयूखै

र्नालक्ष्यन्ते रजनिविगमे पौरमार्गेषु यत्र ॥

Pavana 43.

The story of the Pavanadūta :—

The Pavanadūta describes how a Gandharva damsel Kuvalayavatī by name living on the Malaya hills fell in love with king Lakṣmaṇasena of Gauḍa (Bengal) when the latter had gone to the south on his march of universal conquest and how the girl unable to bear the pangs of love at the approach of bright spring made a messenger of the spring wind which was blowing in a north-easterly direction over Bengal and requested it to relate to the Bengal king the miserable condition to which she was reduced owing to the love engendered within her by the king. This is the kernel of the story proper which our poet makes use of for exhibiting his power of poetic representation. Thus he goes on to give a description of the

route from the Malaya Hills to Bengal not omitting to lavish his poetic skill on the description of notable objects to be met with in almost all places between Malaya and Bengal. He describes at length the capital Vijayapura of Lakṣmaṇasena at whose court the wind is requested to go. Then he devotes a good number of verses to the delineation of the love-stricken condition of Kuvalayavati—though it is in a more or less conventional way.

Historical basis of the Pavanadūta :—

The Pavanadūta refers to the mission of 'world conquest' or *digvijaya* of King Lakṣmaṇasena. (v. 3). The king is represented as having gone to the south on the above mission and have conquered kings of the Deccan (*dākṣiṇātyān Kṣitīs'ān*). We further learn from it that he had marched as far south as the Malaya range. The question, therefore, naturally arises how far this information is historically true. Is it wholly a product of the fertile imagination of the poet who was actuated by a motive of eulogising his patron by way of associating with him various heroic deeds—both historical and imaginary ; or has it some sort of historical back-ground behind it ?

Epigraphic records so far obtained of the Sena kings, however, do not supply as with any account of a *digvijaya* undertaken by king Lakṣmaṇasena. But from scattered passages in different copperplates we are in a position to determine how far the great monarch of Bengal carried his arms. A passage in the Madhainagara copperplate of Lakṣmaṇasena¹ runs

यस्य कीमारकेलिः कलिङ्गाङ्गनाभिः

This passage has been supposed to refer to Lakṣmaṇa's invasion of the Kalinga country.¹ Another passage² in the same record refers to his victory over the king of Kās'ī. We get somewhat a more detailed account of his conquests in a verse of a copperplate of his son Vis'varūpasena³ which runs

बेलायां दक्षिणाब्धेर्मंसलधरगदापाणिसंवासवेद्यां
क्षेत्रे विश्वेश्वरस्य स्फुरदसिवरणाश्लेषगङ्गोर्मिभाजि ।
तीरोत्सङ्गे त्रिवेण्याः कमलभवमखारभनिर्व्याजपूते
येनोच्चैर्यज्ञयूपैः सह समरजयस्तभमाला न्यधायि ॥

"By whom were erected pillars of victory along with sacrificial posts on the coast of the Southern Sea—where there is the temple containing the images of the god who bears the mace and the god who has the club in his hand⁴ ; at the place of Vis'ves'vara (i. e. Benares) where fall the

1. R. D. Banerji, *Bāṅgālār Itihāsa*—P. 325. *Gauda Rājamālā*,—p. 66.

2. येनासौ काशिराजः समरभुवि जितः ।

3. J. A. S. B. 1896. Pt I. P. 11.

4. The first line of the verse is generally interpreted as referring to Puri in Cuttack where in the temple of Juggernath we have images of Balarama Subhadra, and Kṛṣṇa. But as the verse, in question, has no reference to Subhadra and as the language seems to refer to images having *musala* and *gada* as weapons, and not only to symbolic representations of the gods Balarama and Viṣṇu as we have in Puri it may not be unreasonable to suppose that the Southern Sea-coast here probably refers to some place in the Tamil country where there was an abundance of Vaiṣṇava images.

streams of Asi and Varanā into the waves of the Gaṅgā and on the banks of Trivenī (i. e. Allahabad) which became truly sacred and pure , on account of its being the place where Brahmā performed a sacrifice.”

The epithet *Vikrama-vas'ikṛta-Kāmarūpah* applied to king Lakṣmaṇasena in his Madhainagara copperplate points to his arms having been carried as far east as Kāmarūpa or Assam.

Thus we find that though none of the epigraphic records furnish us with any direct or explicit reference to or account of king Lakṣmaṇasena's *digvijaya* still the account of his invasions of countries from the coast of the Southern ocean in the south to Allahabad in the north-west and Kāmarūpa in the east gathered from various records may naturally lead one to the supposition—which is supported by the description of the contemporary poet Dhoyī in the Pavanadūta—that he might have undertaken some sort of a *digvijaya* as was natural with all powerful Indian Kings.

In the light of the inscriptional evidence already advanced it is easy to explain Lakṣmaṇasena's conquest of the kings of South India as referred to by our poet ; for this may only be a reference to his invasion of Kalinga and the coast of the Southern Ocean to which mention is made by epigraphic records. But it is difficult to accept as historical the statement of Dhoyī that the king marched as far as the Malaya range on his mission of world conquest, in as much as no record is found to have a clear reference to his conquest of any territory in that region. It is only probable that this description of the king's march to the Malaya hills is due to the poet's love of exaggeration which served him the double purpose of eulogising his patron and finding

a most suitable abode for the heroine of his poem.¹ But we are not sure if there is any reference here to a temporary and not probably very successful incursion undertaken by the king either independently or in the company of some prince of the Chālukya dynasty, a member of which dynasty Lakṣmaṇa's mother was.

Geographical information from the Pavanadūta :—

The great importance of the Pavanadūta like that of some other dūtakāvya lies in the geographical information, afforded in the present case by the description it gives of the route from the Malaya hills to Vijayapura the capital of Lakṣmaṇasena in Bengal.

It is true that from this description it is not possible for us to get any correct idea about the exact route followed by the people between Southern India and Bengal at the time of the poet though any information with regard to it would have been much welcome. The poet does not appear to have been much eager either to describe and scrupulously follow the course of that route. On the other hand, like other poets under similar conditions, our poet also seems to have availed himself of this opportunity to satisfy his love of poetic description and hence we have here a detailed description of many of the noteworthy and important places and objects of South India though all of them may not lie on the exact route that may be supposed to have usually been followed. Thus we find that the poet takes

1. Similar exaggerations are not rare even in contemporary epigraphic records as in the Monghyr plate of Devapādeva where the king is represented as having been the ruler of the whole world—(*Gaudalekhamālā* p. 38).

the wind that is bent for the northeast, from Kāñchī in the east to the land of the Keralas in the west and avails himself of this occasion to describe the Mālyavat hill and Pañchāpsara lake none of which can, in any way, be supposed to have lain on the direct route from the south to Bengal.

The description proper begins from Kanakanagarī—the city of the *Gandharvas*—undoubtedly an imaginary one on the Malaya hills i.e. roughly the southern part of the Western Ghats. Leaving the Malaya hills the wind is asked to pass through the Pāṇḍya country which is represented as having been at a distance of four miles only from the Malaya range. This distance seems to be a rough one which only indicates that Malaya was on the borderland of the Pāṇḍya territory and not included within it. The capital of the Pāṇḍya land is stated to have been Uragapura on the Tāmraparṇī which is also mentioned by Kālidāsa as such.¹ The name Uragapura seems, on phonetic grounds, to be identical with Urayur which, however, is neither on the Tāmraparṇī (as Uragapura is stated to be) nor is known to have been a Pāṇḍya capital from any other source. It is however well-known as having for a long time been the capital of the Cholas. Of the two important Pāṇḍya capitals known to history—Madurā and Korkai—the latter was at the mouth of the Tāmraparṇī. And we are not sure if Uragapura has been confounded with this Korkai, or Urāyur was actually a Pāṇḍya capital at some time of which we have got no authentic history. It is also not known if Uragapura has any connection with Argeirou, a town mentioned by Ptolemy to have been included within the land of Pandion or the Pāṇḍya country.² Leaving Uragapura the wind is

1. *Raghuvams'* a VI. 59, 60.

2. Mc. Crindle, *Ancient India as described by Ptolemy*—p. 59.

asked to go to the Adam's Bridge where at Ramesvaram it will see the image of the god S'iva.

The next place to be visited by the wind is Kāñchīpura- (mod. Conjeeveram)—'the ornament of the southern direction,'—undoubtedly for the fact of its having been, at the time of the poet, the capital of the Chola kings who were in the ascendancy at the time in the whole of Southern India. Chola ladies of Kāñchī are referred to in verse 14.

From verse 13 it appears that Kāñchī was on the banks of the river Subalā. At the present day we find no trace of any such river existing in or near modern Conjeeveram which is on the river Palar. We are not sure if Subalā can be identified with the Palar on phonetic grounds. Dravidian languages having no sonant mute the Dravidian pronunciation of the Sanskrit word *bala* would naturally be *pala*. If that be the case there may be some connection of Palar with Subalā. But in our opinion Subalā may more reasonably be identified with the Vegavati near the town of modern Conjeeveram 'from the subterranean springs of which river water is obtained and supplied to the town.'¹ Vegavati may quite naturally be supposed to be a synonym of the word Subalā, '*vega*' and '*bala*' in the case of a river meaning the same thing viz. its swiftness. However, these are mere guesses and cannot be accepted until strong proofs to support them are forthcoming.

Leaving Kāñchī the wind is asked to follow the course of the river Kāverī. It is however difficult to understand how the wind on its northerly course from Kāñchī could follow the Kāverī which is much to the south of the former town and not to its north. But it seems from his reference

1. *Imperial Gazetteer*—Vol. X (1908) p. 378

to the Keralas that the poet here speaks of the upward course of the Kāverī so that the wind following its course could reach the land of the Keralas though it would be a most roundabout way for it to take up. The non-mention of the river on the way to Kānchī from Malaya—where its mention would naturally be expected—is probably due to an oversight of the poet ; but as such an important river could not be left out of account it is mentioned even in an awkward position like the present one.

The wind next has to turn to the east as it is asked to pay a visit to the Mālyavat hill which is identified with the curved lines of hills in the neighbourhood of Kupal, Mudgal and Raichur near Bellary.¹ The next place to be visited by the wind is the Pañchāpsara lake. It appears to have been somewhere to the east of Mālyavat. Its location, however, is not certain. The only fact known about it is that it was to the east of Vidarbha or Berar.²

It is curious that of all important places associated with Rāma's exile the poet makes mention of only two—the Mālyavat hill and the Pañchāpsara lake—without making any mention of Janasthāna, Daṇḍakāranya, Kiṣkindhyā, R̥syamukha etc.

Passing through the Andhra³ country through which flows the Godāvarī river the wind is asked to bend its course

1. *Journal Royal Asiatic Society*—1894—p. 256-7.

2. *op. cit.* p. 246.

3. I read Andhrān in place of *randhrān* the reading given by both the Mss. The region between the Godāvarī and Kṛṣṇā Districts being known as the Andhra territory and the Godāvarī, being expressly mentioned here it seems that the Andhra country is meant.

towards Kalinganagarī (v. 21) which is said to have been the capital of the Kalinga country. From verse 22 the town appears to have been not far away from the sea. The description of the king of Kalinga as given by Kālidāsa¹ also leads us to infer that it was on the sea-shore.

Its identification with Mukhalingam in the Ganjam District which is not far from the sea shore seems to have been conclusively proved. It was the capital of the Eastern Gaṅga kings of Kalinga. There seems to be no strong reasons in favour of upholding the original identification of this capital with Kalinga-paṭam simply on the ground that it agrees more faithfully with the description of poets²; for such descriptions need not be taken literally.

From Kalinganagarī the wind has to advance direct north and reach the Vindhyan region presumably somewhere near the Amarakantaka hill where the river Narmadā has its rise. Thus just after its visit to the Vindhya range, the wind is asked to go to the Narmadā. The Bhillas are mentioned as inhabiting the Vindhya region. Their connection with that region is also attested to by the *Kaṭhāsaritsāgara* (XIII. 32-42). They were a wild mountain race, probably the ancestors of the Bhils who live in the Vindhya hills, in the forests of Malwa, Mewar, Khandesh etc.

Women of the S'abaras are mentioned in the Vindhyan region in verse 25. They are known to have been wild tribes dwelling in that region. Bāṇa's *Kādambarī*³ refers to them in that

1. *Raghuvams'a* VI. 53-56, 2. *Orissa in the m. ns*—B. C. Majumdar—p. 37-8. *Epigraphia Indica*—IV. 187-8.

3. शबरसेनापतिभिरभिद्वन्द्वमानकेशरिशता.....विन्याटवी । *Kādambarī* (Peter son's edition), p. 19.

locality. The *Br̥hatSamhitā* places them in the South-eastern division of India which comprised of, among other tracts, the Vindhyan region. It distinguishes two classes of this people—the *nagnas'abaras* (naked S'abaras) and the *par̥nas'abaras* (leaf-clad or leaf-eating S'abaras).¹

The wind next has to pass through Yayātinagarī which appears from epigraphic records to have been on the river Mahānadī. It was sought to be identified with Jajpur which being on the river Vaitaraṇī the identification has been proved to be untenable.² It is now supposed to be identical with Vinītapura (modern Binkā) a small town in the Sonepur State, Central Provinces. The name Yayātinagara was apparently imposed upon Vinītapura during the reign of Yayāti, otherwise known as Mahās'ivagupta.³

The Keralīs are mentioned as living on the Kāverī (v. 16) as also in Yayātinagarī. According to Prof. Bhandarkar the Keralas were originally a northern people, who, as is known from the Aitareya Āraṇyaka⁴, were settled not far from Magadha. These according to him, were probably the Cheros of the Mirzapor Dt. U. P. And the mention of the Keralas in Yayātinagar is interpreted by him to refer to one of their movements to the south before they were settled in Malabar.⁵

From Yāyātinagarī the wind has to reach Suhma or south-west Bengal. Suhma was one of the divisions into which Bengal

1. *Br̥hatsamhitā* XIV. 10.

2. *Epigraphia Indica*—Vol III, p. 355.

3. *Ibid* Vol. XI. p. 189.

4. II. 1. 1.

5. *As'oka*—p. 41. Dr. H. C. Roychoudhury however makes to me an alternative suggestion according to which the mention of Keralīs in Yayātinagara may only be a reference to a settlement of Keralī courtezans there.

was divided ;—the other divisions were Puṇḍra including Varēndrī, Vaṅga, including Samatata and Uttara-Rāḍha.

In the description of Suhma we have mention of a temple of Viṣṇu (v. 28). We have also reference to the town of S'iva (v. 29) and to the temples of the Sun and Ardhanārīs'vara (v. 30). It is very difficult to trace the ruins—if there be any—of these ancient monuments and to identify them satisfactorily. It is also not easy to determine whether the town of S'iva refers to an actual town like Shibpur in modern Howrah district in Bengal. A bridge constructed probably by Ballālasena is referred to in verse 31.

The wind next has to go to Triveṇī (in Hugli Dt.) where the Yumnā issues from the Ganges and does not join the latter as at Allahabad. It is to be noted that here we have no mention of the famous port of Saptagrāma or Sātgaon to which frequent references are met with in medieval Bengali works in course of descriptions of journeys from Bengal to Ceylone. But we are not sure if the port had risen to eminence during the time of Lakṣmaṇsena.

The wind is next asked to go to Vijayapura—the capital of Lakṣmaṇasena (v. 36). It is represented as having been both a camp (*Skandhāvāra*) and a capital (*rājadhānī*) of the king. The identification of this capital town has been the fruitful source of a good deal of controversy among scholars. According to some it has to be identified with Vijayanagara in Rajshahi,¹ while according to others it is identified with Nadia.²

1. *Gaudarājamālā* p. 75.

2. J. A. S. B—1905 p. 45.

From the description of the capital as it appears in the *Pavanadūta* we can gather that it was probably included in Suhma and that it was on the banks of the Ganges. We also learn that it was to be reached after visiting Trivenī which thus seems to have been to the south of the capital. All these pieces of evidence combined point to the Nadia region as the probable locality which included Vijayapura within it. Muhamudan historians also mention Nodiah (probably identical with Nadia) as a capital of Lakṣmaṇiyā—probably the same person as our Lakṣmaṇasena.¹ A large mound locally known as the Ballāladhībi in the village of Bamanpukur in Nadia is believed to be the remnant of the palace of Ballālasena and a tank near by the mound called the Ballāladīghi may be identical with the one referred to in verse 54 of our poem. As to the second identification put forward by some scholars it should be said that it does not seem to have anything in its favour except the similarity of the two names—Vijayanagara and Vijayapur, and a local tradition of doubtful credibility. The fact of the former place being near Deopara the find-spot of a stone inscription of Vijayasena cannot possibly indicate that this particular place is the site of the capital of king Lakṣmaṇasena.

We need not also dismiss as unauthentic the statement of Dhoyī that Vijayapura was a capital of Lakṣmaṇasena. It may not be improbable that he too, like many other kings, had several capitals or rather seats of government e.g. Lakṣmaṇīvatī, Vijayapura, Vikramapura etc. of which the last alone is found to have been referred to in the epigraphic records so far available.

1. *Tabakat-I-Nasiri* (Raverty's translation)—p. 554.

SUPPLEMENTARY NOTE.

Verses attributed to Dhoyī in works of anthology
but not found in the Pavanadūta.

सदुक्तिकर्णामृते—

दरविगलितदूर्वादूर्बलामङ्गलेखां
ग्लपयति न यदस्याः खासजन्मा हुताशः ।
स खलु सुभग मन्ये लोचनद्वन्द्वाराम्
अविरतपटुधारावाहिनीनां प्रभावः ॥ (क)

—धोयीकस्य ।

आरब्धा मकरध्वजस्य धनुषे तस्यास्तनुर्वेधसा
त्वद्विशेषविशेषदुर्बलतया जाता लतावद्वनुः ।
तत् संप्रत्यपि (?) हे^१ प्रसीद किमपि प्रेमामृतस्यन्दिनीं
दृष्टिं नाथ विधेहि सा रतिपतेः शिञ्जापि सञ्जायताम् ॥ (ख)

—धोयीकस्य ।

तस्यास्त्वदेकमनसः स्मरवाणवर्षैः
कार्श्यं वपुः शठ विभर्त्ति यथा यथैव ।

The verses are taken, as already pointed out, from J. A. S. B.—1906—pp. 18ff. the text published wherein (indicated in the footnotes by M.) has been corrected after a fresh and careful collation of the Asiatic Society and Sanskrit College Manuscripts of the *Saduktikarnāmṛta*. (indicated in the footnotes respectively by S and A)

(क) This has a parallel in *Pavana*. 75.

(ख) This has a parallel in *Pavana*. 66.

1. वे—A, S, M ; but it gives no sense.

स्तोकायितश्चेयतयेव¹ तथा तथैव
कान्तिर्धनीभवति दीर्घविलोचनायाः ॥

—धोयीकस्य ।

न क्रीडागिरिकन्दरीषु रमते नोपैति वातायनं
दूराद् द्वेष्टि गुरुं निरस्यति लतागारे विहारसृष्ट्याम् ।
आस्ते सुन्दर सा सखीप्रियगिरामाश्लासनैः केवलं
प्रत्याशां दधती तथा च हृदयं तेनापि च त्वां पुनः ॥

—धोयीकस्य ।

संरुद्धाः कथमप्यमङ्गलभयात् पद्मान्तरव्यापिनोऽ
प्युत्तालीकृतलोचनं निपुण्या वाष्पाभ्रसां बिन्दवः ।
न्यस्यन्त्याः सहकारपल्लवमथ व्यानस्य पत्युः पुरो
धारावाहिभिरेव लोचनजलैर्यान्नाघटः पूरितः ॥

—धोयीकस्य ।

आजन्मव्यवसायिना क्रतुशतैराराध्य पुष्पायुवं
केनाकारि पुरा तनूदरि तनुत्यागः प्रयागभ्रमे ।
यस्यार्थे सखि लोलनेत्रनलिनौनालायमानस्खलद्-
वाष्पाभ्रःपतनान्तरालवलितग्रीवं पथः पश्यसि ॥

—धोयीकस्य ।

यत् पुष्पासि पिकान्² अकारणरिपूनध्यन्यवामभ्रुवां ,
यच्चाच्छिद्य बलिं विलुम्पसि करात् सर्वं सहित्ये तव ।

1. तथैव—A. S. तथैव—M. The reading here which is hopeless! corrupt gives rise to a fault in the metre.

2. करेण—M. अकारण—A, S.

हंही ¹मद्वचनादितस्त्वयि गते शाखान्तरं वायस
 क्षेमेणाद्य समागमिष्यति स चेत् ²कान्तश्चिरप्रोषितः ॥
 —धोयीकस्य ।

प्रयासि यत् कुण्डलचक्रधारया
 विपाटयन्तीव घनं निशातमः ।
 तदद्य कर्णायतलोचनोत्पले
 फलेग्रहिः कस्य मनोरथद्रुमः ॥
 —धोयीकस्य ।

रोमावली सत्रिवलीतरङ्ग-
³नाभिद्गदस्योपरि राजतेऽस्याः ।
 मुखेन्दुभीतस्तनचक्रवाक-
⁴वक्त्रच्युता शैवलमञ्जरीव ॥
 —धोयीकस्य ।

अहन्तनीयानतिकोमलश्च
 • स्तनद्वयं वोढुमलं न तावत् ।
 इतीव तत्संवह्ननार्थमस्याः
 बलित्वयं पुष्यति मध्यभागः ॥
 —धोयीकस्य ।

तासां पीनस्तनकलसयोः स्थूलमुक्ताभिरामा
 वेणीभूता⁵ स्त्रिवलिविषमे ⁶तिर्य्यगायामभाजः ।

-
1. मा—A. M. म—S.
 2. कान्त—A. S. कान्ता—M.
 3. —नाभिद्ग—M. —नाभिद्ग (?)—A. S.
 4. —वक्त्र—A. —वभु—S. वक्त्रे—M.
 5. —भूता—S. —भृता—M.
 6. तीर्य्यगायामभाजः—M. तीर्य्यगायामभाजः—S.

वक्त्रे¹ लोलालकविलुलिताः केतकचोदलक्ष्मीं
प्राप्ताः² क्रीडावनविहरणे विन्दवः स्वेदवाराम् ॥ (क)

—धोयीकस्य ।

विभ्राणास्तीयलग्नं वसनमरसनादामनि³ श्रीणिभारे
दूरादन्योन्यसाचि स्मितचतुरसखीकामिभिर्वीक्ष्यमाणाः⁴ ।
उत्तेरुस्तोरलेखां विपुलकमलिनोपत्रमौषद्विलक्षा
वक्षोजाग्रेषु कृत्वा हरिणशिशुदृशो वीतचीनांशुकेषु ॥

—धोयीकस्य ।

प्रियायाः प्रत्यूषे गलितकवरीबन्धनविधा-
वुदञ्चद्दोर्वक्त्रोदरचलितलोलाञ्चलमुरः⁵ ।
वनाद्रूते⁶ पश्यत्यथ मयि समन्दाक्षहसितं
नमन्त्यास्तद्रूपं यदि लिखितुमीशो मनसिजः ॥

—धोयीकस्य ।

यत्र तत्र⁷ रतिसज्जबन्धकीप्रीतये मदनशासनाद्वि ।
नीलकान्तपटतामुपाययौ सूचिभेद्यनिविडं निशातमः ॥

—धोयीकस्य ।

(क) This has a parallel in *Pavana. v. 74.*

1. वक्त्रे—M. वक्षे—S.

2. प्राप्ताः—A. M. S.

3. —वसनादामनि—M.

4. —क्षमाणाः—M. —क्ष्यमाणाः—S.

5. —मुरः (P)—A.—स्वरः—S. —स्वरः—M.

6. वनाद्रूते—A. वनाद्रूते—S. वनाद्रूते—M. The reading is hopelessly corrupt here.

7. वति सज्ज—M. रतिसज्ज—S. रतिसज्ज—A.

क्षीणीन्द्र त्यजति क्षमां त्वयि रणे दोःशालिनोऽप्यक्षमाः
 प्रत्यर्थिष्वथ कम्पमानतनुषु त्वच्चानुकम्पाकुलः ।
 त्वं गृह्णासि भुवः करं मृगदृशमेतैऽपि च स्वर्भुवां
 तेभ्यस्तेऽभ्यधिकं नु किं गुणिभिरप्युदगीयते यद् भवान् ॥
 —धोयीकस्य ।

निद्राजिह्वदृशः सखिष्वपि सवैलक्ष्या नखाङ्गव्रण-
 व्यादष्टां शुकलेखया प्रतिपदं शीत्कारिवक्त्रेन्दवः ।
 त्वत्सेवासमुपागतक्षितिभुजां निर्य्यान्ति लीलागृहाद्
 एताः प्रौढरतिश्चमप्रश्रितिलैरङ्गैः कुरङ्गीदृशः ॥
 —धोयीकस्य ।

पश्चात् खुरद्वितयखण्डितभूमिभाग-
 'मूर्द्धीकृतायचरणद्वयमुग्रक्रेषम्' ।
 मूर्द्धावगाहनविहस्तनिजाश्वरावम्
 आराज्जनः परिजहार खलन्तुरङ्गम्^३ ॥
 —धोयीकस्य ।

कृतशीकरवृष्टि केशरैरसक्तत्^४ स्कन्धमबन्धुरं धुवन्^५ ।
 अपिबच्चरणाग्रताडितं तुरगः^६ पङ्क्तिमापगापयः ॥

1. मूर्द्धी—M. A.—मूर्द्धौ (?)—S.
2. —द्वेषम्—M.—क्रेषम्—S.
3. —सुरङ्गम्—M.—तुरङ्गम्—A, S.
4. —वसक्तत्—M.—रसक्तत्—A. S.
5. बन्धुरं धुवन्—S. बन्धवन्धुरन्—M.
6. तुरगः—S. तुरग—M.

जङ्घनकृतायां सुभाषितमुक्तावल्याम्—

निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावो¹ ॥ (क)

—गोई धोईकविराज ।

शार्ङ्गधरपद्धतौ—

छिन्त्से ब्रह्मशिरो यदि प्रथयसि प्रेतेषु सख्यं यदि

चीवः क्रीडसि मातृभिर्यदि रतिं धत्से श्मशाने यदि ।

सृष्ट्वा संहरसि प्रजा यदि तथाप्याधाय भक्त्या मनः

कं सेवे करवाणि किं त्रिजगती शून्या त्वमेवेश्वरः ॥

—धोईकवेः । (ख)

(क) Quoted in *Sāhityadarpana* VIII. 15 without the name of the author.

(ख) Peterson's edition—No. 1161. P. 189. Ascribed to Umāpatidhara in the *Saduktikarnāmṛta*.

1. —वी—M.—वी—S.

भूमिका ।३

विक्रमादित्यस्य इव गौड़ाधिपस्य परमेश्वर-परमभट्टारक-
परमवैष्णवमहाराजाधिराजस्य कविवरस्य श्रीमतो लक्ष्मण-
सेनस्यापि सभामण्डपं रत्नभूतैः पण्डितप्रकाण्डैर्विमण्डितमासीदिति
विदितचरमेवानेकेषाम् । तथा च स्मार्त्तप्रवरा वङ्गगौरवभूताः
पशुपतिहलायुधप्रभृतयः, कविप्रवीणा कोमलपदावलीविन्यासपटवो
जयदेवादयः, वैयाकरणकेशरिणो भाषावृत्तिर्माणलब्धकीर्त्तयः
पुरुषोत्तमदेवमहाभागा अन्ये च बहव स्तेन प्रोत्साहितास्तदीयां
सभां समलङ्घुर्वन्तः समासत । श्रूयते च यथा विक्रमादित्यस्य
सभायां 'नव रत्नानी'व तस्यापि सभायां पञ्च रत्नानि व्यराजन्त
येषु च रत्नेषु चान्तर्भूतं कविवरेण धोयीकेनापि । तथा च समुत्कीर्ण
आसीद् अधस्तनः श्लोकस्तदीयसभामण्डपद्वारि इति श्रूयते—

‘गोवर्द्धनश्च शरणी जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥’ इति

उपरितनश्लोकीयकविराजशब्दो लक्ष्मणसेनसभालङ्कारभूतं कं
नाम पण्डितप्रकाण्डं सूचयतीति न निःसंशयं प्रतिपादितं
केनापि पुरातत्त्वानुशीलनरसिकेन । पुरुषोत्तमदेवकृत‘भाषातत्त्व’-
ग्रन्थभूमिकायां ‘राघवपाण्डवीय’-प्रणेत्रा कविराजेन एतच्छ्लोकगतस्य
कविराजस्य ऐक्यं समुपन्यस्तं श्रीमता श्रीशचन्द्रचक्रवर्त्ति-
महोदयेन ।† परं राघवपाण्डवीयकाव्यकर्त्ता कविराजेन कादम्ब-
कुलतिलकचक्रवर्त्तिवोरकामतेवप्रोत्साहितेनैव स्वं काव्यं विरचित-
मिति राघवपाण्डवीयपुष्पिकातो ज्ञायते इति लक्ष्मणसेन-

परिषदो मासिकाधिवेशने वाचित’ ‘धोयी कविः’ इति मदीयं निश्चयाभावेनैव
विरचितेयं भूमिका । विस्तारस्तु आङ्गलभूमिकायामेव सर्वमाख्योचितम् । आङ्गल-
भाषानभिज्ञानां वाचकवराणां सुखबोधार्थं दिग्दर्शनमात्रमत्र क्रियते ।

† भाषावृत्तिः—Introduction P. 6.

सभाकविना कविराजेन तस्य ऐक्यप्रतिपादनं कथं वा सङ्गच्छेत ?
 अस्माभिस्तु एवमनुमीयते यथात्र कविराजशब्देन पवनदूतकर्तुः
 धोयीकवेरेव सूचनं कृतमिति । न च न धोयीकवेः कविराज-
 संज्ञायां किमपि मानमस्तौति शङ्कनीयम् । कविना स्वयमेव
 स्वीये पवनदूते 'कविच्छामृतां चक्रवर्त्ती' इति पदेन (१०१तमे श्लोके)
 पवनदूतपुष्पिकायाञ्च 'धोयीकविराज' इति नाम्ना कविराज इति
 विरुदस्य सूचितत्वात् । जयदेवेनापि गीतगोविन्दाख्यकाव्यस्य
 चतुर्थे श्लोके 'धोयी कविच्छापति'रिति वचनेन एतस्य कविराज-
 संज्ञा प्रकटीकृता सम्यगेव । परमुररौकृतेऽपि धोयीकवेः कविराज
 इति विरुदे विरुदद्वारेव कथमेतस्य सूचनं कृतमत्र श्लोके इति
 सन्देहे ब्रूमो यथा नैषा काचन नवीना शैली यद् विरुदद्वारेणैव
 कस्यचित् सूचनमिति । एवञ्च केचन महात्मानोऽधुना विरुद-
 मुखेनैव तथा प्रयां गता इह जनसमाजे यथा तेषां नाम प्रायेण
 विस्मृतमेव । तथा च चतुरदधिसलिलास्त्रादितयशसो विपुल-
 विक्रमा राष्ट्रकूटकुलतिलकाः श्योमन्तोऽमोघवर्षदेवपादा इदानीं
 अमोघवर्षेत्यादि विरुदेनैव परिचीयन्ते इतिहासालोचिभिर्न च तेषां
 नाम समुपलभ्यते कुत्रचिदपि लेखे । एवञ्च भारतगौरवभूतानां
 कणादादीनां संज्ञादिकम् इदानीं न केषामपि गोचरं सुधियाम् । अन्ये
 च जगन्नाथादयः पण्डितराजादिविरुदमुखेनैव समधिकं प्रसिद्धिं गता
 इति विरुदद्वारा यदि सूचनं धोयीकवे स्तत्र न किमपि चित्रम् ।
 अपरञ्च एतत्कवेः लक्ष्मणसेनसभापण्डितत्वं गीतगोविन्दटीका-
 कृद्भिर्महाराजकुम्भादिभिरप्युररीकृतम् । तथा च कविरयं
 लक्ष्मणसेनराज्यकाले ख्रीष्टीयद्वादशशताब्द्यां प्रादुर्बभूवेति निर्णेतुम्
 अलम्भवामो वयम् ।

धोयीकविप्रणीता ग्रन्थाः—

धोयीकविप्रणीतम् 'पवनदूतम्' इत्येकमेव खण्डकाव्यमिदानीं
 उपलभ्यते । परमयमिदमेकमेव विरचय्य खण्डकाव्यं परम-

गौरवनिदानभूतं 'कविराज'-लाञ्छनं समधिगतवान्, गौडेश्वर-
लक्ष्मणसेनसकाशाच्च 'दन्तिव्यूहं' कनकलतिकां चामरं हेमदण्डञ्च'
गौरवातिरेकद्योतकं सम्प्रापेति चित्रमिव प्रतिभाति । सम्भाव्यते
च एतदौयकविराजविरुदेन 'वाक्सन्दर्भाः कतिचिदमृतस्यन्दिनी
निर्मिताश्च' इति पवनदूतगतैतदौयवचनेन च यथानेन इदानीमनुप-
लभ्यमानान्यपि कानिचन निर्मितानि काव्यानि येषां गुणगणसमा-
कृष्टेन लक्ष्मणसेनेनास्य प्रविहिता समुचिता सम्मानना । सदुक्तिकर्णा-
मृतशार्ङ्गधरपद्धतिप्रभृतिषु धोयीकृतित्वेनोपन्यस्ताः पवनदूतबहिर्भूता
विंशतिः श्लोकाः एवमेव केषाञ्चन काव्यान्तरणामेवांशा भवेयुरित्य-
नुमिनुमः । न च सूक्तिग्रन्थेषु धोयीकृतित्वेन समुपस्थापितानां
'पवनदूत'गतानां पवनदूतातिरिक्तानां वा श्लोकानां समुन्यास-
वेलायां ग्रन्थस्य कस्याप्युल्लेखो दृश्यते धोयीकृतस्य । धोयीकृतित्वेन
चोपन्यस्तास्ते श्लोका इतः पूर्वमेवात्र ग्रन्थे एकत्र संनिवेशिताः ।

धोयीकाव्यस्य गुणागुणाः ।

धोयीकविसमकालीनानां तदौयकवित्वविषये कौटुशो आसौत्
धारणा इति तु प्रथमतस्तत्तावदालोचनीयम् ; अनन्तरञ्चात्र विषये
अस्मदीयं मतं प्रकटयामः । जयदेवौयगतगोविन्दकाव्ये च तात्-
कालीनकविवर्याणां वर्णनगर्भः समुपलभ्यते कश्चन श्लोको
'वाचः पल्लवयती'त्यादि । एष च श्लोकस्तात्कालीनकवीनां दोष-
प्रदर्शनमय इति व्याख्यातं टीकाकृद्भिः । तथा चोक्तं रसमञ्जर्या-
मेतत्श्लोकव्याख्यानावसरे धोयीकविमाश्रित्य यथा—'धोयी
कविस्त्रापतिः । धोयीनामा कविराजः श्रुतिधरः श्रुतिः श्रवणं तस्मात्त्रा-
देव हृदयग्राहो । तस्योच्चारितमात्रग्राहित्वमेव न कवितायां
कौशल्यमिति भावः । महाहङ्कारकथनाय राजोपमा । तथाहङ्कारादेव
स्वस्य कविराजपदवीमानोतवान् । सत् कविमध्ये तु तस्य गणनापि
निति भावः' इति ।

परं धोयीकवेः कविराज इति विरुद्धः श्रुतिधर इति संज्ञा च केवलं तस्य आत्माभिमानं निन्दाञ्च गमयतीति तत्काव्यालोचनपुरःसरं न वयमुरोक्तमलं भवामः तदीयकाव्ये महाकविसमुचितानां गुणानां बाहुल्येन सदभावात् । न च महाकविमात्राधिगम्यस्य कविराजलाञ्छनस्य लक्षणसेनसभायाम् अयोग्येन केनचिद् उपयोग कृत इति कथमपि सम्भवेत् विश्वामपदं वा गच्छेत् । न वा लक्षणसेनेन केवलमात्माभिमानैकसहायस्य कस्यचित् गुणहीनस्य दन्तिव्यूहादिभिः सभाजनं सम्पादितमिति प्रतीयुः केचन बुद्धिमन्तः । यत् सत्यं धोयीकृते पवनदूते कालिदासानुकरणं प्रतिपदमेव स्फुटीभवति वाचकानाम् । परं तत्रापि परमोत्कर्षद्योतकानि महाकवित्वसूचकानि च बह्वन्ये वस्तूनि वयमुपलभामहे । सूक्तिग्रन्थेषु च समुपलभ्यमानेष्वपि धोयीकृतश्लोकेषु बहव एव विलसन्ति गुणा इति सर्वैरेव स्वीकार्यं काव्यरसिकैः । तथा च कविनानेन ग्रन्थान्तरस्याप्रणीतत्वेऽपि एतस्य कविराजपदं न सर्वथा अनुचितम् इत्यस्माकं सम्मतम् । एवञ्च टोकाकुङ्किः कुम्भादिभिः समुदभावितो धोयीकवे दीपराशि स्तुतकृतानां काव्यानामनालोचनजन्य इति जयदेवस्य प्रशंसातिरेकद्योतनार्थं समुपन्यस्त इति वा न तत्राग्रहवन्तो वयं धोयीकृतो दोषानवाविष्कर्माः केवलम् । इतः पूर्वं भूमिकान्तरे समुद्धृतेभ्यश्च द्वित्रेभ्य एव श्लोकेभ्यः श्लोकांशेभ्यश्च वाचकमहाभागाः स्रयमेव धोयीकवेर्गुणदोषान् विचारयितुमलभविष्यन्ति समग्रं ग्रन्थमनधीयाना अपि ।

धोयीकृतं पवनदूतम् ।

दूतकाव्यानीति रमणीयानि खण्डकाव्यानि समुपपादयन्ति किमपि वैशिष्ट्यं संस्कृतसाहित्यस्य । तच्च चेदानीमुपलभ्यमानेषु दूतकाव्येषु कालिदासप्रणीतम् मेघदूतं नाम प्रसिद्धं वस्तु एव प्रधानतमं प्राचीनतमं च पदमधिकुर्वत् विराजते । यच्च नाम मनोहरं

मेघदूतमनुसृत्य बहुभिरेवार्वाचीनैः कविभिर्विरचितानि विविधानि दूतकाव्यानि मेघपवनहंसादीनां दौत्यम् उपवर्णयद्भिः । यत् सत्यं न तान्यर्वाचीनानि वस्तूनि गुणगरिम्ना कथञ्चिदपि कालिदासीय-वस्तुना तुलनामप्यर्हन्ति । परमेतदप्यङ्गीकरणीयमेव यथा तेष्वप्य-नेकेषु मनोहराः काव्यगुणा बाहुल्येनैव विलसन्ति सुतराम् । संगृहीतञ्च मया पञ्चत्रिंशत् एतादृशानां विवरणम् । न च तेषां सर्वेषामेव समयादिकं निर्णीतं निःसंशयम् । यावत्त्वस्माभिर्ज्ञायते तावता त्वेवम् अनुमानं न दुष्टं प्रतिभाति यथेदं पवनदूतमेव तेषु प्राचीनतममिति । वस्तु चेदं गौडीयानां परमादरास्पदं गौड़ाधीश्वरस्य लक्ष्मणसेनस्य वृत्तान्तोऽत्र तदीयसभापण्डितेन केनचिदुप-निबद्ध इति । अखिलेषु चोपलभ्यमानेषु दूतकाव्येषु स्थानमस्य परमगौरवास्पदमेवात्र गुणानां विविधानामेव समुपलभ्यात् । वैशिष्ट्यं चात्र एतदपि उत्पश्यामो यथात्र ऐतिहासिकपुरुषप्रवर एव नायकत्वेनोपस्थापितो न तु प्रायेणान्यत्र सकलेषु दूतकाव्येष्विव कल्पितः कश्चिद् विषयीक्रियते नायक इहेति । न चात्र वङ्गीयकवि-कृतेषु इतरेषु प्रायेण सर्वेषु दूतकाव्येष्विव वैशिष्ट्यानवगाहि कृष्णराधाप्रेम एवाधिक्रियते विषयत्वेन ।

एवं बहुवैशिष्ट्यगुम्फितमिदं काव्यं गौड़ाधिपसेनान्वयकुल-तिलकश्रीमन्महाराजलक्ष्मणसेनदेवपादानां सविधे मलयपर्वत-कृताधिवासया कुवलयवत्या नाम गन्धर्वकन्यया लक्ष्मणसेनानुरक्त-चित्तया पवनरूपस्य दूतस्य प्रेषणमुपवर्णयति ।

पवनदूतस्यैतिहासिकत्वम् ।

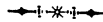
इदं नाम पवनदूतं लक्ष्मणसेनकृतं दक्षिणान्ध्रविजयं सूचयति । तथा च दक्षिणात्यक्षितीशान् विजित्य प्रत्यावर्त्तमानं तं प्रत्यक्षोक्तत्वेन मलयपर्वतस्था कुवलयवती मदनवाणैर्निपीड्यमाना बभूवेति एतदु-क्त्यादुपलभ्यते । परमेतदुदाक्षिणात्यविजयवृत्तान्त एतिहासिकं

वस्तु कविकल्पना वा न तत्रास्ते निश्चयः कोऽपि । अधिगम्यमानेषु तावदेतद्वाजस्य ताम्रशासनपट्टकेषु न कोऽपि वर्त्तते निर्देश एवं-विजयस्य कस्यापि । उत्तरतो प्रयागवाराणसीपर्यन्तं पूर्वतः कामरूपं यावत् दक्षितश्च कलिङ्गपर्यन्तं तेन विजितो भूभाग इति ताम्रशासनेभ्य एव तदीयेभ्यो निर्णेतुमलं भवामो वयम् । परं मलयं यावत्तेन प्रयातं न वेति यद्यपि नोत्तिष्ठितं ताम्रशासनेषु तथापि लक्ष्मणसमकालीनधोयीकविना समुपनिबद्धं मलयपर्वतं यावदेतस्य समरयात्राविवरणम् स्वाश्रयभूतलक्ष्मणसेनगौरवातिरेक-प्रतिपादनमात्रप्रयोजनं सर्व्वथा असत्यमित्युपेक्ष्यमंशतः सत्यमिति ग्राह्यं वेत्यत्र न सुशको निर्णयः ।

पवनदूते भौगोलिकं विवरणम् :—

भौगोलिकविवरणविषये बहु ज्ञातव्यं समुपनिबद्धमत्र पवनदूते दूतान्तरेषु केषुचिदिव मलयपर्व्वततो गौडं यावत् पवनेनाश्रयणीय-मार्गस्यात्र सम्यग्विवरणमुखेन । तत्र नाम मार्गविवरणे मार्गगतानां बहूनां मन्दिरादीनां द्रष्टव्यवस्तूनां इदानीमनुपलभ्यमानानामुपवर्णनं तात्कालिकजनपदादिसंस्थानञ्च सम्यगेव समुपनिबद्धमुपलक्ष्यते यन्नाम विवरणं प्राचौनभारतीयजनपदादिसंस्थानज्ञानविषये महान्त-मेवोपकारं साधयति भारतपुरातत्त्वालौचननिपुणानाम् ।

पवनदूतम्

अस्ति श्रीमत्यखिलवसुधासुन्दरे चन्द्रनाद्रौ
गन्धर्वाणां कनकनगरी नाम रम्यो निवासः ।
'हैमैर्लीलाभवनशिखरैरम्बरं व्यालिखद्भि-
र्धत्ते शाखानगरगणनां यः सुराणां पुरस्य ॥ १ ॥

तस्मिन्नेका कुवलयवती नाम गन्धर्वकन्या
मन्ये जैत्रं मृदु कुसुमतोऽप्यायुधं या स्मरस्य ।
दृष्ट्वा देवं भुवनविजये लक्ष्मणं क्षौणिपालं
बाला सद्यः कुसुमधनुषः संविधेयीवभूव ॥ २ ॥

बाल्येष्वालोष्वपि मनसिजं मानभिव्यञ्जयन्ती
पाण्डुक्षामा कतिचिदनयत् कातरा वासराणि ।
गन्तुं देशान्तरमथ मधावन्यथैव प्रवृत्तं
गाढोत्कण्ठा मलयपवनं सप्रणामं ययाचे ॥ ३ ॥

१ । चन्द्रनाद्रौ मलयपर्वते । उत्तुङ्गैर्हेममयेः क्रीडागृहशिखरै र्यो निवासोऽमरावती-
सादृश्यं भजत इति भावः ।

२ । जैत्रं जयश्रीलम् । क्षौणिपालं नरपतिम् । लक्ष्मणं लक्ष्मणसेनाख्यं गौडाधिपम् ।
संविधेयीवभूव वशगा जाता । एतेन लक्ष्मणसेनस्य सौन्दर्यातिरेको व्यन्यते ।

३ । 'बालिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । वसन्ते मलयानिल उत्तुङ्गे गौडाभिमुख-
प्रवहतीति अनन्तरङ्गमपि तं कुवलयवती ययाचे कामप्रीडतिशयादिति भावः ।

त्वत्तः प्राणाः सकलजगतां दक्षिणस्त्वं प्रकृत्या
जङ्घालं^१ त्वां पवन ! मनसोऽनन्तरं व्याहरन्ति ।
तस्मादेव त्वयि शूलं मया संप्रणीतोऽर्थिभावः
प्रायो भिक्षा भवति विफला नैव, युष्मद्विधेषु ॥ ४ ॥

वीच्यावस्थां^२ विरहविधुरां रामचन्द्रस्य हेतो-
र्यातः पारं पवन ! सरितां पल्लुरप्याञ्जनेयः ।
तत्तातस्याप्रतिहतगतेर्यास्यतस्ते मदर्थं
गौड़ी क्षीणी^३ कति नु मलयक्ष्माधराद् योजनानि ॥ ५ ॥

तत्रावश्यं कुसुमसमये स त्वया शीलनीयः
सान्द्रोद्यानस्थगितगगनप्राङ्गणी^४ गौड़देशः ।
तन्मेऽवस्थां कथय नृपतेर्जीवनचाणहेतोः
प्रादुर्भावस्त्रिजगति खलु त्वादृशानां परार्थः ॥ ६ ॥

हृत्वानर्घ्यं परिमलमितश्चन्दनानोकहानां^५
तूष्णं तावद् विस्तृतं^६ मलयोपत्यकाकाननानि ।

४ । 'जङ्घालोऽतिजवः' इत्यमरः । 'दक्षिणे सरलोदारौ' इत्यमरः । अथच दक्षिणी
दक्षिणदिग्गामो । अनन्तरम् अभिन्नम् ।

५ । सरितां पत्युः समुद्रस्य । आञ्जनेयः अञ्जनायाः पुत्रो हनुमान् इति यावत् ।
तत्तातस्य तस्य हनुमतस्तातस्य जनकस्य पवनस्य भवत इति यावत् । गौड़ी गौड़देशीया
क्षीणी भूमिः ।

६ । कुसुमसमये वसन्तकाले शीलनीयो दृश्यः वसन्तकालस्य कामोद्दीप-
कत्वादिति भावः । 'जीवनचाणहेतोरर्थान्मम, यद्वा नृपतेर्विशेषणम्' (A)

१. जङ्घालं—R. जङ्घालं—M and A.

२. वीच्यावस्थां—R. वीच्यावस्थां—M, A, H.

३. गौड़क्षीणी—A. गौड़ीक्षीणी—M. ४. क्षी—A, H. —जे—M.

५. —हकानां—R. —कहानां—A and M. ६. विस्तृतं—A. विस्तृतं—M.

पवनदूतम्

यावन्नैते निधु^१वनकलाकेलिभाजो भुजङ्गा
भोगव्याजाञ्जलुकचलुकं^२ मत्सरास्त्वां पिबन्ति ॥ ७ ॥

श्रीखण्डाद्रेः परिसरमतिक्रम्य गव्यूतिमात्रं
गन्तव्यस्ते किमपि जगतीमण्डनं पाण्डा^३देशः ।
तत्र ख्यातं पुरमुरगमित्वाख्यया ताम्रपर्ण्या
स्तीरे सुग्धक्रमुकतरुभिर्वद्धरेखे^४ भजेथाः ॥ ८ ॥

सम्भोगान्ते श्रयभुजलतानिःसहानां वधूनां
व्याधुन्वन्तोऽनुचितकवरीभारमव्याजमुग्धम् ।
अस्मिन् सद्यः श्रमजलनुदः सौधजालैरुपेत्य
प्रत्यासन्ना मलयमरुतस्तालवृन्तीभवन्ति ॥ ९ ॥

क्रीडाशैलं भुजगनगरीयोषितां कौतुकञ्चेत्
सेतुं याया जलधिकरिणः^५ शृङ्खलादाम दौर्घम् ।

७। निधुवनं मेधुनम् । चलुकम् गण्डूषम् । मत्सरा अन्यशुभहेषिणः, भुजङ्गानां
स्वभावकौटिल्यादिति भावः ।

८। श्रीखण्डाद्रेः मलयपर्वतस्य । “गव्यूतिः स्त्री क्रीडयुगम्” इत्यमरः । उरगपुरम्
इति ताम्रपर्णीसरितस्तौरवर्त्तौ पुरविशेषः । क्रमुकतरुभिरुपलक्षिते इति शेषः ।

९। अस्मिन् उरगपुरे इति यावत् ।

-
1. —चि—R. —धु—A.
 2. —लुकं—R. —लुकं—M and A.
 3. —ण्ड—M. —ण्डा—A.
 4. —रेखे—A. —रेखे—M.
 5. —किरणः—M. —करिणः—A. कारिणः—H.

भाति स्नेहादवनितनया^१जीवना^२श्वासहेतो
लङ्काद्वीपं प्रहित इव यो बाहुरेकः^३ पृथिव्याः ॥ १

क्रुध्यदुगौरीकर^४किशलयाम्लष्टचूडासुधांशो
द्रुध्यस्युच्चैः कुल^५मकलुषं तत्र रामेश्वरस्य ।
मध्यं^६ यत्र त्रिवलिविषमं वारसीमन्तिनीनां
हस्तोत्कम्पं कथयति विधेः सृष्टकाञ्चीपदस्य ॥ ११

लीलागारै^७रमरनगरस्यापि गर्व्यं हरन्तीं
गच्छेः काञ्चीपुरमथ दिशो भूषणं दक्षिणस्याः ।
नक्तं यत्र प्रहरिक इवोज्जागरं नागराणां
कुर्वन् पाणि^८प्रणिहित^९धनुर्जायते पञ्चवाणः ॥ १२ ॥

१०। भुजगनगरो उरगपुरम्। सेतुं सेतुवन्धम्। अवनितनया जानकी लङ्कायामपहृता इति शेषः।

११। कुलं गृहम्। रामेश्वरस्य तन्मासः शिवस्य। त्रिवलिः मांससङ्कोषजन्यं रेखात्रयम्। तनुमध्या मनोहराकारा वाराङ्गना अव विराजन्ते इति भावः।

१२। पञ्चवाणो मदनी यत्र काञ्चीपुरे रात्रौ हस्तपुतधनुर्नागराणां प्रहरिकत्वं सम्पादयति। रात्रौ तत्र नागरिका निर्बाधं कामासक्ता भवन्तीति भावः।

1. —लया—R. —नया—M, H and A.
2. —नश्वास—M and A. —नाश्वास—H.
3. —कं—M. —कः—A, H.
4. —कर—Omitted in R but is found in A and is supplied in M
5. —फल—R. —पद—M. —कुल—A.
6. मेध्यं—R. मध्यं—M and A. 7. —गेरे—R. —गारे—M and A.
8. —पाणि—R. —पाणि—A and M.
9. —इत—R. —हित—M and A.

पवनदूतम्

आम्भ्रं^१ लौला^२विहसितमिव श्यावतामभ्युपेतं^३
 सद्यः फेनव्यतिकरमिषादर्पयत्यंशुकान्तम् ।
 अम्भःक्रीडाकुतुकरभसम्भ्रष्टचोत्तरीये
 यन्मारोणामुरसि सुबला वौचिहस्तैः सखीव ॥ १३ ॥

मन्ये मोक्षः कठिनसुरतायासलब्धस्य तूर्णं
 दुष्प्रापस्ते^४ पवन भविता चोलसीमन्तिनीभ्यः ।
 के वा तामामलकरचनालीननीली^५सनाथे
 गण्डाभोगे मलयजपयःपिच्छिले न खलन्ति ॥ १४ ॥

हित्वा काञ्ची^६मविनय^७वतौभक्त^८रोधोनिकुञ्चां
 तां कावेरीमनुसर खगश्रेणिवाचालकूलाम् ।

१३ । 'श्यावः स्यात् कपिशः' इत्यमरः । अभ्युपेते उरसीत्यस्य विशेषणम् ।
 "कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्" इत्यमरः । व्यतिकरः सङ्गः । 'रभसो वेगहर्षयोः'
 इत्यमरः । 'व्याजो मिषं कुलं क्षुद्रं' इति वैयाकृत्यम् । सुबला एतन्नाम्नौ काञ्चीपुरसन्निहिता
 नदी जलकेलिसक्तानां काञ्चीपुरस्त्रोणाम् चन्द्रुकोरःस्थलं फेनजालिनाच्छादयति इति स
 वौचिरूपहस्तैः फेनरूपं वस्त्रमर्पयतीति कविरूपेण च ।

१४ । मलयजराजःपिच्छिले चन्दनरसार्द्रे । 'आभोगः परिपूर्णता' इत्यमरः ।
 आर्द्रे प्रदेशे खलनमेव स्वाभाविकम् ।

1. —बभ्रो—R and A. —बभ्र'—M.
2. —लि—R. —लौ—M and A.
3. —ते—A. —ता—M.
4. —प्रापस्ते—R. —प्रापस्ते—M and A.
5. —लीलीलीला—R. —लीलीलीला—M. —लीनलीली - A.
6. किञ्ची—R. काञ्ची—M and A.
7. —लय—R. —नय—M and A.
8. —भ—A. भ—M.

कान्ताश्लेषादपि खलु सुखस्पर्शमिन्दुत्विषोऽपि
स्वच्छं भिक्षाप्रवणमनसोऽप्यम्बु यस्या लघीयः ॥ १५ ॥

या गङ्गेव प्रकृतिसुभगा जायते कीरलीनां
केलिस्नाने कुचमलयजैः पाण्डिमानं दधाना ।
शश्वदु^३ गोत्रखलनजनितवासलोलस्य सिन्धो-
रुहोचिभ्रुचरणपतनप्रेमवाचां रसज्ञा ॥ १६ ॥

तस्या लीलासरित इव ताः स्त्रीतमि श्रोणिदम्ने^३
तोयक्रीडां यदि विदधते दाक्षिणात्यास्तरुण्यः^४ ।
वीचिक्षेपैः स्तनपरिसरैश्चस्तहारेषु तासां
मुक्ताजालं रचय तदपां विन्दुभिः कुन्दगौरैः ॥ १७ ॥

स्निग्ध^५ श्यामं गुरुभिरुपलैः पवतं माल्यवन्तं
पश्येरुत्तम्वित^६मिव पुरः केशपाशं पृथिव्याः ।

१५। 'कूलं राशय' इत्यमरः । यस्याः कावेर्यां अम्बु जलं कान्ताश्लेषादपि सुखस्पर्शम्, इन्दुविषोऽपि स्वच्छं, भिक्षाप्रवणमनसोऽपि लघीय इत्यन्वयः ।

१६। उहोचिभ्रुद्वता वीचिरूपा भूर्यस्यास्ताडशी कावेरी नामस्तखलनसम्भ्रमवस्त्रेण सिन्धुना समुद्रेण कृतानां चरणपतनादीनां रसज्ञा इत्यन्वयः । 'गोत्रं' नाम अथच पर्वतः । 'चरणपतनं' गङ्गापद्मे विष्णुचरणात् पतनम् ।' (A)

१७। 'कटिः श्रोणिः ककुद्गतो' इत्यमरः । श्रोणिदम्ने श्रोणिपरिमिते । 'प्रमाणे हयसज्दल्लज्जमात्रचः' इति दल्लच् प्रत्ययः । अस्तहारेषु अस्तः तिमो हारो यतस्तेषु । कुन्दं पुष्पविशेषः तद्वत् गौराणि शुभाणि तैः । जलविन्दव एव मौक्तिकशोभां तन्वन्ति भावः ।

1. ल—R and A. य—M. The marginal note in A has 'प्रवलं महत्' ।

2. शश्वद—R. शश्वद—M and A.

3. —दम्ने—A. —दास्या—M.

4. —ण्याः—A.

5. —ग्या—R. —ग्य—M and A. 6. —तम्वित—R. तम्वित—M and A.

तत्राद्यापि प्रतिभर^१जलैर्जराः प्रस्यम^२तिः
सीताभर्तुः पृथुतरशुचः सूचयन्त्याश्रुपातान् ॥ १८ ॥

रम्योपान्तं सरल^३तरुभिर्मणि^४कर्णैः^५ सरस्तद
गच्छेः पञ्चाप्सर इति हृतप्रौढतापं मघोनः ।
यत्राद्यापि त्रिदशतरुणीमुग्धसङ्गीति^६माला
पूर्वप्रेमोपगतहरिणश्रेणिमुत्कण्ठयन्ति ॥ १९ ॥

क्रीडाशोकक्रमुकबहुलारामरम्योपकण्ठाः
संपत्स्यन्ते पथि पथि तव प्रीतये प्रस्थितस्य ।
पौनोत्तङ्गस्तनभरनमत्पामरौप्रेमलोभान्
निर्विच्छेदभ्रमितपथिकाः पल्लयः पल्ल^७लिन्यः ॥ २० ॥

(१) अम्भान्^८ हित्वा जनपद^९वधूगादगोदावरीकान्
कालिङ्गस्यानुसर नगरीं^{१०} नाम तां राजधानीम् ।

१८। उत्तम्भितम् वर्द्धितम् । पृथुतरशुचो गभीरशीकपरीतस्य सीताविरहादिति
शेषः । सीताभर्तुः रामस्य अश्रुपातान् माल्यवत्पर्वतावस्थानवलायाश्च इति शेषः ।

१९। एतत्सरस उत्पत्तिविवरणम् 'इदं पञ्चाप्सरौ नाम निर्मितं माण्डकर्णिना'
इत्यादि रामायणारण्यकाण्डेकादशसर्गसन्दर्भादवगतव्यम् ।

२०। क्रीडाशोकेः क्रमुकैर्गुवाकतरुभिश्च बहुला प्रचुरा ये आरामाः उपवनानि
तैः रम्याः उपकण्ठाः समीपवर्तिप्रदेशाः । पल्ललिन्यः पल्ललयुक्ताः पल्लयः स्वल्पशामाः ।

1. —सर—R and A, भर—M. 2. —स—A, —ल—M.

3. —मांसकर्णैः—M. —मन्त्रस्यकर्णैः—A. But in the Rāmāyana we read माण्डकर्णि as the name of the Rsi.

4. —त—A. —ति—M. 5. —ल्य—M. —ल—A.

6. रम्भान्—M and A. But अम्भान् seems to be the correct reading.

7. जलनिविडप—R. जनपद—A. The portion is marked as
• doubtful (d) in M.

पवनदूतम्

सम्भोगान्ते मुकुलितदृशां^१ तत्र वाराङ्गनानाम्
अङ्गलानिं हर परिपतन् केलिवातायनेषु ॥ २१ ॥

खेल^२द्दीचिप्रचयरचितानेकसोपानरेखं
तीरं यायाः फलभरनमत्पूगमालं पयोधेः ।
गायन्तीनां श्रवणसुभगं तत्र सिद्धाङ्गनानां
स्थाने स्थाने जनय शनकैस्तानशब्दानुवादान् ॥ २२ ॥

कुञ्जक्रीडत्^३विदशतरुणीकेलिनिश्वासवाते
स्नान^४यद्वल्लीकिशलयरुचो निर्विशेर्विन्ध्यपादान्^५ ।
पश्यन् वक्त्राण्य^६नतिचतुरव्याध^७सौमन्तिनीनां
माद्यदुग्मद्विरदरसितवासलोले^८क्षणानि ॥ २३ ॥

२१ । अन्धान् अश्वजनपदान् । जनपदवधूभिर्गाढा प्रविष्टा स्नानार्थमिति यावत्
गोदावरी यव तान् । कलिङ्गनगरौ नाम कलिङ्गदेशराजधानीम् अनुसर ।

२२ । पूगी गुवाकतरुः ।

२३ । कुञ्जेषु क्रीडन्तीनां विदशतरुणीनां देवाङ्गनानां केलिषु निश्वासवातेस्त्रायन्तीनां
स्नानं गच्छन्तीनां वल्लीनां ये किशलयस्तेषां रुगिव रुक् शोभा येषां तान्तादृशान् विन्ध्यपादान् ।
माद्यन्ती ये गन्धद्विरदा हस्तिविशेषास्तेषां रसितात् शब्दात् यस्मासौ भयं तेन स्त्रीलानि
चक्षुरानि ईक्षणानि नेवाणि येषां तानि वक्त्राणि मुखानि । 'खेदं मूढं पुरीषश्च मज्जाश्चैव
मत्तङ्गजाः । यस्याप्राय विमाद्यन्ति तं विदाद् गन्धहस्तिनम् ।'

1. —दृशां—R. —दृशां—M and A.
2. खेल—R and A. खेल—M.
3. —ङा—M and A. But क्रीडत् seems to be happier.
4. —स्नान—R. स्नान—M and A.
5. —लान्—R. —दान्—M and A.
6. —न्य—M.
7. —वार—M. —व्याध—A.
8. —लालि—R. लोलि—M and A.

स्वेच्छारम्यं विह्वर विह्वगव्याकुलो^१त्तुङ्गवृक्षे
विम्व्योत्सङ्गप्रणयिनि वने मानवत्योऽपि यच्च ।
सञ्ज्ञायन्ते रहसि करिणां क्रूरमाकर्ण्य शब्दं
भर्तुः कण्ठे^२ प्रणिहितभुजावक्त्रयो (१)^३भिन्नयोषाः ॥ २४ ॥

खैरक्रीडारसिकश्रवरीसिक्तरोधोनिकुञ्जा^४
गच्छे रेवामभिनवशुकश्यामवंशीवनेन^५ ।
मम्यन्ते यत्परिसरभुवि प्रौढसीमन्तिनीनां
लीलामानयहमपि रतेरन्तरायं युवानः ॥ २५ ॥

लीलां नेतुं नयनपदवीं केरलीनां रतेष्वेत्
गच्छेः ख्यातां जगति नगरीमाख्यया तां ययातेः ।
गाढान्निष्ट^६क्रमुकतरवः प्राङ्गणे नागवक्त्रो^७
वालां यच्च प्रियतमपरीरम्भमध्यापयन्ति ॥ २६ ॥

२४ । विम्व्योत्सङ्गप्रणयिनि विम्व्यपादगते इति भावः । मानवत्यो मानिन्यः । मानिन्योऽपि भिन्नस्त्रियः तव करिरवमाकर्ण्य भीतभीताः भर्तारं दृढमालिङ्गन्तीति तव भयमेव मानभङ्गकारणं न तु भर्तृकृतप्रसाद इति भावः । 'भिन्नयोषाः भिन्नदेशीयाः स्त्रियः' इति (A)-यन्यधृतपाठव्याख्या ।

२५ । 'रेवा तु नम्यंदा' इत्यमरः । वनेन उपलब्धितामिति शेषः । एतेनावस्थानां युनां कामुकत्वातिरेकः सूच्यते ।

२६ । 'ताम्बूलवक्त्रो ताम्बूली नागवक्त्रापि' इत्यमरः । ययातिनगरीति पुरविशेषस्य नाम । एतेन वाख्यादेव केरलीनां रतिविषयाभिप्रायं व्यज्यते ।

1. —ज—M. —लो—A.

2. कण्ठे—A. कण्ठ—M. But the word is missing in R.

3. —भिन्न—M and A. But भिन्न seems to give a better sense

4. —जं—M. —जा—A. 5. —वलेन—M. —वलेन—A.

6. —निष्ट—R. —निष्ट—M and A.

7. —वक्त्रो—R. —वक्त्र—M. —वक्त्रो—A.

गङ्गावीचिप्लुतपरिसरः सौधमालावतंसो
 'यास्यत्युच्चैस्त्वयि रसमयो विस्मयं सुहृद्देशः ।
 शोचक्रौडाभरणं^१पदवीं भूमिदेवाङ्गनानां
 तालीपत्रं नवशशिकलाकोमलं यत्र याति ॥ २७ ॥

तस्मिन् सेनान्वयनृपतिना देवराण्याभिषिक्तो
 देवः सुहृद्^२ वसति कमलाकेलिकारो सुरारिः ।
 पाणौ लोलाकमलमसक्तदं यत्समीपे वह्न्यो
 लक्ष्मीशङ्कां प्रकृतिसुभगाः कुर्वन्ते वाररामाः ॥ २८ ॥

यातस्योद्वे^३ धनपतिनगेनैव गौरै^४रगारेः
 पश्येत्तस्मिन् नगरमनघं चारु चन्द्रार्द्धमौलेः ।
 यत्रानेकप्रियनखपद^५व्याजतो^६ वाररामाः
 भर्तुं भूषाशशधरकलाचिह्नमङ्गे वहन्ति ॥ २९ ॥

२७। शोचक्रौडाभरणपदवीं क्रौडाकर्णभूषणत्वम् । 'भूमिदेवाङ्गनानां राजमहोष्ठी-
 णाम्' (A) । एतेन सुहृद् भु वसन्तागमो द्योत्यते ।

२८। 'देवराज्यं देवालयः' (A) लोलाकमलहस्ता वाराङ्गनाः कमला इव प्रतीयन्ते
 इति भावः ।

२९। धनपतिनगेन केलासपर्वतेन । चन्द्रार्द्धमौलेर्हरस्य । गौरैरगरैरुपलक्षितं
 नगरं पश्येरित्यन्वयः । 'योवाकुचे वक्रनखप्रहारो दक्षोऽर्द्धचन्द्राख्य उदीरितोऽसौ'
 इत्यनङ्गरङ्गः । नखप्रहारस्य चन्द्राकारत्वात् हरशिरोभूषया चन्द्रकलया सास्यम् इति भावः ।

1. वा—M. धा—A. But यास्यति seems to be happier.

2. —भवन—M. भरण—A.

3. साचाह—M. सुचाह—R. सुहृद्—A. But in the last it is
 corrected into सुहृद् व in the margin.

4. —सोद्वे—R and A. —सोद्वे—M.

5. नौधे—R. सोधे—M. गौरै—A.

6. —प्रियनखनखपद—R. —प्रियनखपद—A. The portion is marked
 as doubtful in M.

7. After व्याजतो, सुभगाः कुर्वन्ते is again wrongly found in A.

तत्रानर्घ्यं रघुकुलगुरुं स्वर्णदीतीरदेशे
नत्वा देवं व्रज गिरिसुतासंविभक्ताङ्गरम्यम् ।
याते यस्मिन् नयनपदवीं सुन्दरभ्रलतानां
प्रौढस्त्रोणां गलति रमणप्रेमजन्माभिमानः ॥ ३० ॥

तत् क्षेत्रञ्च त्रिदिवसरितश्चान्तरा सेवनीयः
श्रीबल्लालः^(१)चित्तिपतियशोवान्धवः सेतुबन्धः ।
आरूढानां त्रिदिवतटिनीस्नानहेतोर्जनानां
यत्र हेधाप्यमरनगरी सन्निकृष्टा विभाति ॥ ३१ ॥

गङ्गां फेनस्तवकमुक्षुरं वीचिहस्ते वहन्तीं
सेवेयास्तामथ परिसरप्रौढहंसावतंसाम् ।
प्रत्यावृत्य व्रजति जलधौ प्रेयसि प्रेमलोला
कर्तुं केशग्रहमिव किमप्युद्धता^३ या विभाति ॥ ३२ ॥

तोयक्रोडासरसनिपतत्-(?)^४मुह्यसीमन्तिनीनां
वीचो^५धीतैः स्तनमृगमदः श्यामलौभूय भूयः ।

३० । स्वर्णदी भागीरथीति यावत् । गिरिसुतासंविभक्ताङ्गरम्यं देवम् अर्चनारीश्वरम्
इति यावत् । प्रौढस्त्रोणां प्रकटप्रेमवतीनाम् इति ध्वनिः । रमणप्रेम रमणे रमणस्य च प्रेम ।
गलति दृढीभवति अर्चनारीश्वरमूर्तिसंस्पर्शितप्रेमोर्द्धरगौर्याः स्वापेक्षया प्रकटप्रेमवस्त्वविशाना-
दिति भावः ।

३१ । हेधा स्नानजन्यपुण्येन अमरावतीसदृशविजयपुरराजधानीसन्निधानाच्च ।

३२ । अवतंसः कर्णभूषणम् । एतेन गङ्गायाः पत्युर्जलधेरपरि आधिपत्यातिरेकी
व्यप्यते ।

1. रमण—A and M. मरण—R.

2. —बन्धान—M. —बन्धाल—A. 3. —दृगता—A —दृता—M.

4. —तत् दृढ—R. —ततदृढ—M. —तदृढ—A. But सुदृढ and नो-
दृढ seems to be the correct reading here.

5. —चि—M. which gives rise to a faulty metre. —ची—A.

भागीरथ्यास्तपनतनया यत्र निर्याति देवी
देशं यायास्तमथ जगतीपावनं भक्तिनम्रः ॥ ३३ ॥

संसर्पन्तीं प्रकृतिकुटिलां दर्शितावर्त्तचक्रां
तामालोक्य त्रिदशसरितो निर्गतामम्बु^१गर्भात् ।
मा^२ निर्मुक्तासितफणिवधूशङ्कया कातरो^३ भू-
र्भीतः सर्व्वी भवति भुजगात् किं पुनस्त्वादृशो^४ यः ॥ ३४ ॥

क्रीडन्तीनां पयसि रभसास्तत्र लीलावतीनां
वीचीहस्तै रचय कुचयोरंशुकसंसनानि ।
सद्यस्तासामपि च रमणालोकनव्याकुलानां
यास्तु क्रीडामसृण्वसितान्युत्तरीयाञ्चलत्वम् ॥ ३५ ॥

‘स्तम्भावारं विजयपुरम् इत्युन्नतां राजधानीं
दृष्ट्वा तावद् भुवनजयिनस्तस्य राज्ञोऽधिगच्छेः ।

३३। स्तनस्रगमदैः स्तनस्थं मृगमदेः । तपनतनया यमुना । ‘जगतीपावनं’ तं देशं
त्रिवेणीत्याख्यम् इति शेषः ।

३४। तां यमुनां त्रिदशसरितो गङ्गायाः । असितः कृष्णवर्णः । ‘निर्मुक्ता मुक्तकण्ठकः’ ।
शङ्कयति यमुनायाः कृष्णत्वादिति भावः । सर्व्वः सकलः अथच शिवः । त्वादृशो भवादृशो यो
बायुभुजां सर्पाणामाहारभूत इति यावत् ।

३५। प्रकृतया वसितस्य उत्तरीयाञ्चलत्वकल्पनम् ।

1. —दम्ब —R. —तामम्बु —M and A.

2. मा—Missing in R, is found in A and is supplied in M.

3. —रा—R रो—M and A.

4. —स्तदृशो—M. —स्तवादृशो—A.

5. स—R and A. In explaining यत्, यत्र, यस्य etc. in the succeeding stanzas the word स्तम्भावार is invariably used in the marginal notes in A. स्तम्ब—M.

गङ्गावातस्त्वमिव चतुरो यत्र पौराङ्गमानां
सम्भोगान्ते सपदि वितनोत्यङ्गसंवाहनानि ॥ ३६ ॥

यत्सौधानामुपरि वङ्गभीशालभञ्जीषु लीनाः^१
सुस्निग्धासु^२ प्रकृतिमधुराः केलिकौतूहलेन ।
उन्नीयन्ते कथमपि रहःपाणिपङ्के रुहाय-
स्पर्शादगच्छत्पुलकमुकुलाः सुभ्रुवो वल्लभेन ॥ ३७ ॥

स्निग्धश्यामारमणमणिभि^३र्वङ्गसुन्धालवासाः
पौरस्त्रीभिः क्रसुकतरवो रोपिताः प्राङ्गणेषु ।
यत्रायन्नोपगतसलिलेनैकमासितमूला
नापेक्षन्ते^४ परिजनवधूपाणिविश्राणितान्त्रः^५ ॥ ३८ ॥

गङ्गाश्लेषप्रकृतिविमले पालिते तेन राज्ञा
जाता लोकहितयविगलदुर्भीतयो यत्र पौराः ।

३६। स्तम्भावारः शिविरम् । 'स्तम्भावाराऽस्य तु स्थितिः शिविरम्' इति हेमः ।
एतेन गङ्गातीरवर्णितं विजयपुरस्य सूच्यते ।

३७। वङ्गभी गङ्गच्छा । शालभञ्जी काष्ठादिपुत्तलिः । वल्लभेन कर्ता शालभञ्जीषु
लीनाः अतएव पृथक्त्वेनापतीयमानाः सुध्रुव उन्नीयन्ते इत्यन्वयः । एतेन पुत्तलिकासुन्दर्याः
समानशोभत्वं ज्ञेयते । रुदनादिभिः षोडशभिः शोकेर्विजयपुरवर्णनं प्रकौति ।

३८। 'श्यामा रात्रिस्तथा रमणचन्द्रः । चन्द्रकान्तमणिभिरित्यर्थः' (A) । विश्राणितान्त्रः
दत्तसलिलम् । राज्ञो चन्द्रकिरणसम्पर्कात् चन्द्रकान्तमणिभ्यो सलिलनिःसरणं भवतीति
ते चालवासा अयवोपगतसलिलमयाः । एतेन महासमृद्धिमत्त्वं सूच्यते नगरस्य ।

1.—ना :—A ; —ला :—M.

2. —घु—M. —सु—A.

3. —मानभि—R. —मणिभि—A and M.

4. —ह्यन्ते—M. —चन्ते—A.

5. —श्रीचिताम्—M. —श्राचिताम्—A.

बालाभ्योऽथ प्रणयकलङ्गे रुढकोपाङ्कुराभ्यो^१
विचस्यन्ति भ्रूकुटिरचनाचारुभीमाननाभ्यः ॥ ३९ ॥

आत्तं^२ कर्णात् प्रणिहितपदं साञ्जनैरश्लुशै-
र्बद्धं तापग्लपितविसिनीतन्तुना बन्धनेन ।
यत्र स्त्रीणामधररुचकन्यस्तसिन्दूर^३मुद्रं
तालोपत्रं प्रणयिनि जने प्रेमलेखत्वमेति ॥ ४० ॥

भर्तुः स्वरं सुरतजनितस्वेदविन्दून् विनेतुं
यत्र स्नेहादगणित^४निजग्लानिभिर्मुग्धदारैः ।
सौधोत्सङ्गे^५ शशधररुचस्तन्तुजालप्रविष्टा
व्याकृष्यन्ते^६ रुचिरचमरीबालभारभ्रमेण ॥ ४१ ॥

वृद्धोष्माणः^७ स्तनपरिसराः कुङ्कुमस्याङ्गरागा
दोलाः केलिव्यसनरसिकाः सुन्दरीणां समूहाः^८ ।

३९ । लोकहितयात् स्वर्गमर्त्ययो विंगलन्ती भीतिर्घोषा ते तथा जाता इत्यर्थः । 'अत्र
चतुर्गङ्गा वृषतिपालनञ्च' । (A)

४० । आत्तं गृह्येतम् । 'अन्योऽपि आकृष्य पत्रम् अङ्गनेन लिखित्वा तन्तुना बद्धा
च प्रेरयति ।' 'विसिनी पद्मिनीत्याद्याः पद्मस्तम्भे' इति वेजयन्ती । तन्तुः सूत्रम् । 'स्वाणि
नरि तन्त्रवः' इति वेजयन्ती ।

४१ । चमरीकेशः चन्द्रकिरणश्च च इत्युभयोरेव श्रौलाद भ्रमः इति भावः ।
'तन्तुजालप्रविष्टाः तन्तुरूपेण जाले गवाचे प्रविष्टाः' (A) ।

१. —रेभ्या—R. —राभ्यो—A and M.

२. आत्तं—A. आत्तं—M. ३. —बद्धं—A. —रुद्धं—M.

४. —न्दुर—M. —न्दूर—A.

५. —लित—M. —णित—A.

६. —धात्सङ्गे—R. —धोत्सङ्गे—M and A.

७. —कृष्यन्ते—R. कृष्यन्ते—A and M.

८. —य—M. —यः—A. ९. —यः—R and A. —याः—M.

क्रोडावाप्यः प्रतनुसलिला मालतीदाम रात्रिः

स्थान^१ज्योत्स्ना सुदमविरतं कुर्वते यत्र यूनाम् ॥ ४२ ॥

भ्रास्यन्तीनां तमसि^२ निविङ्गे वल्लभाकाङ्क्षिणीनां

लाचारागा^३ चरणगलिताः पौरसीमन्तिनीनाम् ।

रक्ताशोकस्तवकललितैर्बालभानोर्मयूखै

र्नालच्छन्ते रजनिविगमे पौरमार्गेषु यत्र ॥ ४३ ॥

रत्नेसु^४क्तामरकतमहानीलसौगन्धिकाद्यैः

शङ्कै^५र्वालावलयरचनाबन्धुभिर्विद्रुमैश्च ।

लोपासुद्रारमणमुनिना पीतनिःशेषवारः

श्रीः^६सर्व्वस्त्रं हरति विपदं^७ यत्र रत्नाकरस्य ॥ ४४ ॥

मूकीभूतां मरकतमयीं हारयष्टिं दधाना

यस्मिन् बाला मृगमदमसीपिच्छिलेषु स्तनेषु ।

४२ । उद्धोभाषः अतीवोत्तमाः । प्रतनुसलिलाः स्वल्पनोराः । स्थानज्योत्स्ना व्याप्तज्योत्स्ना रात्रिरित्यस्य विशेषणम् । युवजनानन्दहेतुर्निखिल एव पदार्थस्तत्र वर्त्तते विजयपुरे इति विजयपुरस्य माहात्म्यातिरेक इति भावः ।

४३ । स्तवकः समूहः । नालल्यन्ते ईदृकतया नातुभूयन्ते लाचारागो बालवृत्त्यमयूखश्च इत्युभयो रक्तादिभिर्भावः । तथा च तत्र पुराङ्गना निःशङ्कं रात्रौ वल्लभानभिसरन्तीति गम्यते ।

४४ । लोपासुद्रारमणमुनिना अगस्त्येनेति यावत् । पीतनिःशेषवारः पीतनिखिल-सज्जितश्च । विद्रुमः प्रवालः । 'विद्रुमो ना प्रवालोऽस्त्री' इति वैजयन्ती । विविधरत्नादीनां तत्र सदृशभाव इत्युद्धो मद्देवार्थं विजयपुरस्य ।

1. स्थान—A. स्थान—M.
2. तमसि—A. तमसि—M and A.
3. —गा—M and A but it is omitted in R.
4. —ङ्गे—M. —ङ्गे—A.
5. —भि—M and A. missing in R.
6. श्री—R and A. श्रीः—M.
7. —पदं—R and A. —पुत्रं—M.

चेतोवर्त्ति^१ स्मरदुतवहं दीपितं स्नेहपूरैः

कृत्वा यान्ति प्रियतमगृहान् अभ्यकारे घनेऽपि ॥ ४५ ॥

नीतं यन्नादविनयलिपेः पञ्चतामायताख्या

निर्गच्छन्त्यः सपदि हृदयं क्षालयित्वेव यत्र ।

कान्ते पादप्रणयिनि मिलत्कल्ललश्यामलानाम्

उन्मुच्यन्ते नयनपयसां श्रेणयो मानिनौभिः ॥ ४६ ॥

अग्रे तेषां व्यपगतमदः स्थातुमेवासमर्थो

दृष्ट्वा कान्तिं कुसुमधनुषः का कथा विक्रमस्य ।

सुभ्रू^२लीलाचतुरनयनक्षेपरस्यैर्विलासे-

र्यस्मिन् यातास्तदपि सुदृशां किङ्करत्वं युवानः ॥ ४७ ॥

त्वय्यासीने मनसिजगुरौ यत्र सारङ्गनेत्राः

सन्दृश्यन्ते रचितचतुरोद्यानदोलाविलासाः ।

अभ्यस्यन्त्यः^३ सरभसमिव^४ व्योमकान्तारयानं

कन्दर्पस्य द्विदिवयुवतीं जेतुकामस्य सेनाः ॥ ४८ ॥

४५। कामातिरेकादन्धकारादिजनितां बाधां न गणयन्तीति भावः ।

४६। 'एतेन मानभङ्गो व्यज्यते । वाच्यमोज्जयात् मानभङ्गो जायते इति कवि-
परम्परा ।' (A) बल्लभकर्तृकपादयङ्गणान्तवत्ययुवतीनां मानभङ्गो नान्यथेति भावः ।

४७। 'तेषां यूनाम्' । (A) व्यपगतमदः दूरीभूतगर्वः । असमर्थः कामः इति
शेषः । सौन्दर्येण तिरस्कृतमदना अपि यतव्या युवानः सखीलकटाक्षमात्रक्षेपैः यथस्य-
युवतीनां किङ्करत्वं भजन्ते इत्येतादृशं रूपाधिक्यं पाठवत् तदव्यसन्दरीणमिति भावः ।

४८। सरभसं सहर्षम् । स्वर्लोकाङ्गनाभ्योऽपि समधिकरमणीया विजयपुरस्सामिन्य
इति भावः ।

1. —त्ति—M. —त्ति—A. 2. —व—R. —धू—M and A.

3. —न्तः—M and A. But the correct reading appears to be—न्त्यः
and in marginal note in A the word is explained as अन्धत्वं कुर्वन्त्य इव । "

4. —स इव—M. —समिव—A.

प्रासादानां दिनपरिणतौ ^१गर्भदग्धागुरुणां
जालोदगोर्णः ^२सजलजलदश्यामलो यत्र धूमः ।
सद्यःक्रीडाकुतुक^३रभसारुदपीरीमुखेन्दु-
ज्योत्स्नासङ्गप्रसृमरतमःश्रेणिशङ्कां तनोति ॥ ४८ ॥

व्यर्थीभूतप्रियसहचरीचारुवाचां निशीथे
रोषादस्त्री^४कृतकुवलयोत्तंसविसंसि^५माल्यम् ।
यूनां यत्र प्रणयकलहं केलिहर्मग्राग्रभाजाम्
इन्दुः प्रत्यादिशति सविधौभूय शश्वत् करेण ॥ ५० ॥

तत्र स्वेच्छारतिविनिमये चैव सीमन्तिनीनां
कर्णसंसि प्रकृतिसुभगं केतकीगर्भपत्रम् ।
उत्पश्यन्ति व्यतिकरचलत्कुण्डलाघटनाभि-
भिर्न साक्षादिव सुखविधोः खण्डमेकं विदग्धाः ॥ ५१ ॥

४८ । दिनपरिणतौ सायम् । जालोदगोर्णो गवाक्षद्वारेण विनिर्गतः । प्रसृमरं पलायनपरम् । सायं तत्र चन्द्राननाभिः सुन्दरीभिरालोकिता इव विभान्ति प्रासादा इति भावः ।

५० । अस्त्रीकृतं कलहे अस्त्रस्वरूपतामापादितं । कुवलयोत्तंसात् कुवलयनिर्मित-
शिरोभूषणात् विसंसि अश्वःपतितं माल्यं यत्र कलहे तत् कलहम् । यूनां युवानस्य युवत्यस्य
तेषाम् इत्येकशेषः । प्रत्यादिशति निराकरोति । करेण इक्षेण अथवा किरणेन । इन्दु-
किरणानां कामोद्दीप्तकलात् तद्दर्शनतः स्वत एव प्रणयकलहो दूरीभवतीति इन्दुकर्णकं
कलहनिराकरणमुत्प्रेष्यते ।

५१ । विदग्धा रसिका इति यावत् । 'हेकी विदग्धः' इति हेमः ।

१. ग—M and A but missing in R.
२. स—M and A but missing in R.
३. —तक—R. —तुक—M and A.
४. —श्री—A. —स्त्री—M.
५. —संसि—A. —धंसि—M.

वाचः श्रीचामृतमनुगतभ्रूविलासाः कटाक्षाः
 रूपं हस्तोच्चयसमुचितं^१ स्निग्ध^२मुग्धाश्च हावाः^३ ।
 यातं लीलाञ्चितमङ्गतकं यत्र नेपथ्यमेतत्
 पौरस्त्रीणां द्रविणसुलभा प्रक्रिया भूषणञ्च ॥ ५२ ॥

पुञ्जीभूतं जगदिव ततः सप्तकक्ष्या^४निवेशे
 रम्यं याया भवनमवनौमण्डलाखण्डलस्य ।
 यत्सौधानां शिखरि^५सुहृदां मूर्द्ध्नि^६ विश्रान्तमेघे
 विद्युक्तेखा वितरति मुहुर्वैजयन्तीविलासम् ॥ ५३ ॥

स्निग्धश्यामैरिव विरचिता दारितै^७रिन्द्रनीले
 र्व्वापौ तस्मिन्नवनिवनितारम्य^८रोमावलीव ।
 यस्यास्तौरे विहरदनतिप्रौढसौमन्तिनीनां
 मग्न्ये लीलागतिषु गुरवो राजहंसा भवन्ति ॥ ५४ ॥

देवं साक्षान्मनसिजमिव प्राप्तराज्याभिषेकं
 सेवेथास्त्वं व्यथित^९समये चामरग्राहिणीभिः ।

५२ । 'दग्धमुग्धाः भस्मसंसर्गेण मनोहराः' इति (A) ग्रन्थदूत-पाठव्याख्या ।
 लीलाञ्चितं लीलायुक्तम् । अङ्गतकम् अङ्गविमम् । द्रविणं धनम् । 'चितं च द्रविणं
 युक्तं हिमद्व्यात्मकं च तत्' इति वैजयन्ती । स्वभावसुन्दर्यं सचल्याः कामिन्य आहार्यं
 भूषणं नापेक्षन्ते इति भावः ।

५३ । अवनौमण्डलाखण्डलस्य नरपतेरिति यावत् । शिखरिसुहृदां पर्वतसदृशानाम्
 अत्युन्नतत्वादिति भावः । 'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः ।

५४ । दारितैः विदीर्णैः । द्रावितैरिति पाठे तु द्रवौघतैः ।

1. —चितं—M. —चितं—A. 2. दग्ध—R and A. स्निग्ध—M.
3. —राः—R and A. —वाः—M. 4. —क्षा—M. —क्ष्या—A.
5. —खिरि—R. —खरि—M and A.
6. दारितै—R and A. द्रावितै—M. 7. —रा—A. —री—M.
8. —व्यथित—M. —कथित—A.

यस्य स्निग्धस्फुरदसिलतास्फार^१गत्या जलानां^२

लब्धः संख्ये रिपुकुलवधूलोचनेः^३ संविभागः^४ ॥ ५५ ॥

यस्योत्सुक्त्वादसमसमरालोकनोन्माद^५भाजां

स्वर्गस्त्रीणामपरिगणितसस्तचेलाच्चलानाम्^६ ।

मन्ये धारा^७चतुरतुरगोत्खातरेणप्रतानः

सद्योलम्नः स्तनकलसयोरन्त^८रीयत्वमेति ॥ ५६ ॥

भुग्मग्रीवं भुजविसलता^९सक्तवक्त्राम्बुजाभिः

सोऽयं^{१०}सेनान्वयनृप इति त्रासकौतूहलाभ्याम् ।

५५ । चामरयाद्विणीमिः सह इत्यर्थः । यस्य लक्षणसेनस्य स्निग्धस्फुरदसिलतायाः स्फारगत्या गुरुगत्या रिपुकुलवधूलोचनेः सह जलानां संविभागस्तुल्यो भागो लब्धः इत्यन्वयः 'स्फारं वरिष्ठं विस्तीर्णं ततं बहु मद्ददं गुरु' इति हेमः । लक्षणसेनेन असिलतासञ्चालन-मात्रेण बहुरिपुसंचयः कृत इति ध्वनिः । अरिनगव्यादीनां वर्णनप्रसङ्गत इदमादिना श्लोकपञ्चकेन लक्षणसेनस्य प्रतापातिशयं सूचयति ।

५६ । 'चेलं वसनमंशुकम्' इत्यमरः । धारा अश्वगतिविशेषः । 'गतयोऽमूः पञ्च धाराः' इत्यमरः । अमराङ्गना अपि सविष्मयं तदीयं यद्गम् अवलोकयन्तीत्येतादृशं समरपाटवं लक्षणसेनस्येति भावः ।

1. —छा—R. —स्फा—A. —धा—M.
2. —लानां—A. —नानां—M.
3. —ने—A. —ने—M.
4. —गा—R. —ग—M and A.
5. —न्माद—R. —न्माद—A and M.
6. —चेलाच्चला—A. —लोलाच्चला—M. —लीलाच्चला—R.
7. राधा—M. धारा—A.
8. —इत—A. —रन्त—M.
9. —लसता—R. —सलता—A and M.
10. —सेना—M and A. —सेवा—R.

विष्वक् पीतः कुवलयदल^१श्रेणिदीर्घैः कटाक्षैः
पौरस्त्रीभिः सपदि नगरोविद्रवै^२ विहिषां यः ॥ ५७ ॥

बद्धाक्रन्द^३ विह्वगरुदितैर्विभ्रती चेतसोव
क्रीडागारे सुचिरलिखितामाकृतिं वक्त्रभस्य ।
म्रीदारामा यदरिनगरी सौधसञ्जातदूर्वा-
जालव्याजादलकपटलीं दूरनस्त्रां बिभर्त्ति ॥ ५८ ॥

क्रीडारोषे सुतनुचरणा^४ हन्यमानस्य पत्युः
प्रत्युद्गच्छत्पुलकपटलेनापि बाधां दधाना ।
भ्याम्यस्यद्रेर्वनभुवि कथं क्रूरदर्भाङ्कुरायाम्
एवंप्रायो^५ यदरिनगरीशारिकाणां विलापः^६ ॥ ५९ ॥

तस्मिन् काले क्वचिदपि स चेद्वासरस्य त्रिभागं
राजा शक्तो गमयति रहस्यन्तयन्त्ररायान्^७ ।

५७ । विष्वक् सर्वतः । विहिषां नगरोविद्रवै शत्रुनगरायाम् आक्रमणकाले इति यावत् । विद्रव इति पाठे तु उपचारात् शत्रुनगरायामाक्रमणकारक इत्यर्थः । शत्रुनगराव-
रोधवेष्टायामपि शत्रुक्रान्तिभ्यः सकौतुकमेतस्मिन् बह्वनेवा भवन्तीत्यङ्को सौन्दर्यातिरेको
लक्ष्यसेनस्येति भावः ।

५८ । यस्य लक्ष्यसेनस्य परिनगरी शत्रुपुरी शत्रुजनानां बधात् पलायनाद्वा सर्वथा
निर्जना जातेति तत्पत्याः सौधनिचयाः दृष्टाकौर्षा विह्वगरवमुखराश्च संवृता इति भावः ।

५९ । 'पौष्पा बाधा व्यथा दुःखम्' इत्यमरः । अतितरां सुखोचिता अपि यक्षीयाः
शत्रुक्रान्तिभ्यः पतीनां बधात् पलायनाद्वाः पर्वतविचरणादिके शमपि सङ्गते इति भावः ।

1. —दल—M and A. But missing in R.

2. —वो—A. —वे—M.

3. —बद्धाक्रन्दा—R. —बद्धा—A. —बद्धाक्रन्दा—M.

4. —चरणा—M. —चरणा—A. 5. —यो—A. —या—M.

6. —सः—R. —पः—M and A.

7. —यान्त्ररायान्—R. —यन्त्रन्तरायान्—A and M.

सन्देशो मे न पवन तदा किञ्चिदावेदनीयः
कार्योत्तमे मनसि लभते नावकाशं विलासः ॥ ६० ॥

आसाद्यातः कमपि^१ समयं सौम्य वक्तुं विविक्तो
देवं नीचैर्विनयचतुरः कामिनं^२ प्रक्रमेथाः ।
अप्यन्येषु प्रणयिभिरभिव्यञ्जितः^३ कार्यभागः
सिद्धिं गन्तुं प्रभुरवसरे किं पुनः पार्थिवेषु ॥ ६१ ॥

श्रीखण्डादेर्वसति शिखरे कोऽपि गन्धर्वलोक-
स्तत्राख्येका कुवलयवती नाम 'मान्याङ्गनानाम् ।
दूतं तस्याः कलय^४ मलयो^५पत्यकामारुतं मां
कामिहृद्दं घटयति मिथो विप्रयुक्तं य एकः ॥ ६२ ॥

जित्वा देव त्वयि सरभसं दाक्षिणात्यान् क्षितीशान्
प्रत्यावृत्ते मलयकटकाञ्चित्तमादाय तस्याः ।

६० । तृतीयो भागः विभागः । शक्तः शक्तिशाली ।

६१ । विविक्तो रङ्गसि निर्जने स्थाने इति यावत् । प्रभुः समर्थः ।

६२ । मान्याङ्गनानां माननीयस्त्रीणाम् । कलय अवगच्छ । वसन्ते मलयपवन-
प्रवहनावसरे एव विप्रयुक्तानां कामिनीं मेलनस्य आनुभविकत्वात् मलयस्य कामिहृद्-
घटकत्वमुपपद्यते ।

1. कथमपि—A. कमपि—M. 2. —नां—R and A, —नं—M.

3. —द्विव्यञ्जित—A. —भिव्यञ्जित—M.

4. म—M and A. But in the latter it is corrected into * in the margin.

5. —यो—R. —य—M and A.

6. मलयो—M and A, but missing in R.

दूरं याते^१ कमितरि^२ वृथा वृत्तिरस्येति^३ तस्या
वाष्पोत्पौडा सपदि पदवीं संरुधेक्षणस्य^४ ॥ ६३ ॥

विन्यस्याद्यं भुवि चरणयोः कीतुकोत्तन्निताक्षौ
त्वत्सम्पर्कप्रकृतिसुभगामुन्नतग्रीवमाशाम् ।
उत्पश्यन्ती^५ किमपि सुतनुर्लक्ष्यते सौधशृङ्गाद्
उद्भिन्नाशुस्थगित^६मसकत् त्वत्समौपं यियासुः ॥ ६४ ॥

यस्मिन्^७ काले नयनविषयं साहसिन्यासि^८ नीतः
सारङ्गाध्याः^९ सकलललना^{१०}लोचना^{११}नन्दकारिन् ।
जाने तस्मात् प्रभृति^{११} जनितस्त्रान्तसन्तापखेदा
सारम्येषु क्वचिदपि न विश्वासमेकान्तमेति ॥ ६५ ॥

६३। सरभसं सवेगम् । मलयकटकात् मलयसानुदेशात् । कमितरि प्रिये दूरं गते सति अस्य ईक्षणस्य वृत्तिर्यथा इत्यन्वयः । वाष्पोत्पौडा सपदि ईक्षणस्य पदवीं संरुधेक्षणस्य इत्यन्वयः । लोचनयोर्वाष्पाकुलतया तिरोहितासीत् तस्या दर्शनशक्तिरिति भावः ।

६४। उत्तन्निताक्षौ विस्फारिताक्षौ । “संहतं पिहितं कर्त्रं स्थगितं चापवारितम्” इति हेमः । इदमादिभिः पञ्चविंशद्भिः श्लोकेः कुवलयवत्या विरहावस्थावर्णनं प्रकृतम् ।

६५। साहसिन्या कुवलयवत्या नयनविषयं दृक्पथं नीतः प्रापितः असौत्यन्वयः । ‘चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः’ इत्यमरः ।

1. —ते—R. —ने—M.

2. कमितरि वृथा वृत्तिरस्येति—A. किमिच्छतिवृत्तिरस्येति—M.

3. —वेक्षणस्य—M. —धेक्षणस्य—A.

4. —पश्यन्ती—M. —पश्यन्ती—A. which has been corrected in the margin into—पश्यन्ती ।

5. —स्थगित—A. स्थगित—M. 6. न—M and A. द—R.

7. —हसिन्यासि—A. —धु चन्दोऽसि—M. But in R there seems to have been a lacunae here.

8. —ध्याः—M. —ध्याः—A.

9. —ललना—M and A. It is missing in R.

10. —नन्द—M and A. न is missing in R.

11. —ति—M and A. —त—R.

सृष्टिग्राह्यं किमपि विधिना कुर्वता मध्यभागं
मन्ये बाला कुषुमधनुषो निर्मिता काम्मुकाय ।
राजन्नुच्चैर्विरहजनितचामभावं^१ वहन्तौ
जाता सम्प्रत्यहह सुतनुः सा च मौर्वी^२ लतेव ॥ ६६ ॥

कीटक्^३ कान्तः कथय तरले वर्त्तते यस्तवान्त
यंज्ञादित्यं सुभग बहुशः^४ पृष्ठयालीजनेन ।
निःस्वस्योच्चैः कथमपि तया स्तम्भिताशुप्रवाहा
न्यस्ता दृष्टिर्लिखितमदने भित्तिभागे गृहस्य ॥ ६७ ॥

धत्ते सद्यस्त्वदुपगमितप्रेमलेखभ्रमं सा
तालौपत्रे प्रियसहचरीकर्णपाशच्युतेऽपि ।
किञ्च क्रीडाशुकमपि मुहुः^५ पृच्छति त्वत्प्रवृत्तिं
गाढोद्भूतः क्व खलु गणयत्यन्वयं त्वर्थिभावः ॥ ६८ ॥

नोत्तंसत्वं^६ दृशमपि नयत्युत्पले बद्धकोपा
माख्यैः क्लान्ता न भुजलतिकामप्यसौ संवृणोति ।
पद्मोदविग्ना हृदयनिहितात् तापसंपत्तिहेतोर्
आलौहस्तादपि च सहसा^७ मीलिताक्षौ बिभेति^८ ॥ ६९ ॥

६६ । चामः क्षीणः । स्वत एव तन्वी सा विरहपीडया तनुतरा सञ्जातेति भावः ।

६७ । कान्तस्य मदनसदृशत्वं सूचयतीति भावः ।

६८ । कर्णपाशः सुन्दरकर्णः । 'पाशो रज्जौ कर्णशब्दात् परः कर्णातिशायने', इति
पैजयन्ती । एतेनोन्मादरूपोपवर्णिता कामदशा ।

६९ । उत्तंसत्वं कर्णभूषणत्वम् । एतेन दृशोदत्पलसादृश्यं हस्तयोर्माल्याकारत्वं
आलौहस्तानाञ्च पद्मतुल्यत्वं द्योतितम् ।

1. —वं—M and A. —वं—R. 2. —क्—M and A. —क्—

3. —पृष्ठ—M. पृष्ठ—A. 4. मुहुः—M and A. Omitted in R.

5. —त्वं सत्वं—M. —त्तंसत्वं—A. 6. मौ—M and A. नि—R.

7. —भेति—M and A. —भाति—R.

अभ्यस्यन्ती सरसकुसुमस्वस्वरोः प्रान्तसुप्ता
 शुष्यत्पङ्कप्रकरसफरौसम्भ्रमोद्वर्त्तितानि ।
 धारावाप्यं नयनर्नलिनौनालतां चानयन्ती'
 मध्ये बाला गमयति पुनः सा कथञ्चिद्दिनानि ॥ ७० ॥

अन्तस्तापं तुहिनपयसामप्यनुच्छिद्यमाप्य
 त्वत्तो बाला मलयज^२रजः^३स्त्रोतसामप्यसाध्यम् ।
 धत्ते निन्दां कुसुमविशिखेऽत्यन्तसादृश्यमूढा
 सुस्थापि स्यात् किमुत^४ विरहव्याकुला विभ्रमिण्यः^५ ॥ ७१ ॥

द्वेषः क्रोडाविपिनवसती^६ चन्दनाम्नोनिषेधः
 प्रत्याख्यानं सरसनलिनीतालवृन्तानिलस्य ।
 जातस्तस्यां कथमपि सखीबुद्धिज^७स्त्वद्वियोगे
 मूर्च्छाविगव्यपगमविधेरप एव प्रकारः ॥ ७२ ॥

धत्ते द्वेषं शशिनि कुर्वते न ग्रहं केशहस्ते
 दूरे हारं क्षिपति रमते निन्दया चन्दनस्य ।

७० । स्वस्वरोः कल्पद्रुमस्य । प्रकरः समूहः । कल्पद्रुमसन्निधानेऽपि तस्या ईदृशी
 अवस्थेत्यङ्गी दुःसहा तदीया विरहपीडा इति व्यज्यते ।

७१ । सुस्थापि अत्यन्तसादृश्यमूढा स्यात् किमुत विरहव्याकुला विभ्रमिण्य इत्यन्वयः ।

७२ । मूर्च्छाविगव्यपगमविधेः कथमपि सखीबुद्धिज एष एव प्रकारो जात इत्यन्वयः ।
 सखीवचनतो लीलोद्यानगमनादीनां कामीद्वीपकानां प्रत्याख्यानानां कथञ्चित् मूर्च्छाविगीपशमो
 जात इति भावः ।

1. The reading of the line as given in the text is found in A. R has धारावाप्यं नयनगलनौनालतां चानयन्ती M. has धारावाप्यं नयनगलितैः कुन्तलं चानयन्ती ।

2. —ज—M and A. Omitted in R.

3. —सो—M and A. —शो—R. 4. —मुत—A. —निह—M.

5. —न्वः—M. —ण्यः—A. 6. —सती—M and A. —सुती—R.

7. —ज—M and A. Omitted in R.

वक्तुं देव त्वयि परमसौ स्वाम^१ वर्यां कथञ्चिदु^२ ॥ ७२ ॥
गाढोद्वेगा नयति कविताचिन्तया वासराणि ॥ ७३ ॥

आदौ यातो^३ नयनपदवीं स्तम्भयन् पञ्चमालां
सुखन् गण्डस्थलभुवमथो पौतविस्वाधरौष्ठः^४ ।
कुर्वन् कण्ठग्रह^५मपि कुचोत्सङ्गशय्याशयान-^५
स्तस्या वाप्यः किमिव न खलु त्वद्वियोगे करोति ॥ ७४ ॥

शारङ्गाच्या जनयति न यद् भस्मसादङ्गकानि
त्वद्विस्त्रेष्टे स्मरद्वुतवहः श्वाससन्धुक्षितो^६ऽपि ।
जाने तस्याः स खलु नयनद्रोणिवारां प्रभावो
यद्वा शश्वत्प तव मनोवर्त्तिनः शीतलस्य ॥ ७५ ॥

शान्तप्राये रजनिसमये किञ्चिदामीलितार्चो
प्राप्य स्वप्ने^७ कथमपि पुरस्वामतिप्रौढरागा ।

७२ । केशद्वसो केशसमूहे । “पाशः पञ्च दस्य कलापार्थाः कषात् परे” इत्यमरः ।
अन्यत्र वीतरागा सा त्वच्चिन्तयैव दिवसमतिबाह्यतीति भावः ।

७३ । त्वद्विरहे अनारतं रोदयमानायाः कुवलयवत्या वाप्यराशिर्गण्डस्थलादिषु
प्रवहतीति भावः ।

७४ । सन्धुक्षितः उद्धोषितः । ‘द्रोणिः काष्ठाभ्युवाङ्मनी’ इत्यमरः । नयने द्रोणी इव
द्रोणिविशेषस्य नयनाकारत्वादिति भावः । रोदनादेव तस्या मदनतापः कथञ्चिदुपशमं
गतः, जितकामस्य शान्तस्य भवतोऽविच्छिन्नचित्तया वा इति भावः । प्रसिद्धा च रोदनेन
दुःखस्य शीतलेन तापस्य चोपशान्तिः ।

1. मामा—R. माम—M. स्वाम—A.

2. —ते—M. —तो—A.

3. —रौष्ठः—R. —रौष्ठः—A. —रौष्ठः—M.

4. —ग्रह—M and A. —हय—R.

5. —न—M. —लु—A. 6. —सुक्षितो—A. —हृषिपे—M.

7. —प्रे—M and A. —प्रे—R.

'श्लिथन्ती स्त्रा' तनुमनुपदं विप्रबुद्धाय^३ बाला
लज्जालोलं बलयति मुखं सा सखीनां मुखेषु ॥ ७६ ॥

चन्द्रादस्या^४मुपवनभुवं दूरतो हेष्टि बाला
नालापञ्च कचन कुरुते सार्द्धमालीजनेन ।
रक्षाहेतोः स्मरविशिखतः^५ केवलं सा वराकी
धत्ते लीलाफलकमुरसि त्वत्प्रतिच्छन्दशोभि^६ ॥ ७७ ॥

विन्यस्यन्ती^७ शशिनि नयने दुर्हिनैरश्रुवारां
धाराश्वासैर्वकुलकुसुमामोदमाग्रातुकामा ।
शश्रूषुश्च भ्रमरविरुतं मूर्च्छया रक्षितासौ
वीक्ष्यावस्थां क इव करुणाकातरः स्यान्न तस्याः ॥ ७८ ॥

७६ । विप्रबुद्धा जागरिता बलयति सञ्चालयति । निद्रावसरैऽपि— का कथा
कालाकरेषु—सा त्वशिलारता स्वप्नेषु त्वत्सङ्गमसुखमनुभवतीति भावः ।

७७ । स्मरविशिखतः कामवाणतः । प्रतिच्छन्दः प्रतिक्रितिः । सौन्दर्येण पराक्रमेण वा
जितकामस्य भवतश्चित्रफलकं भवत्प्रतिपक्षभूतस्य मदनस्य भयीत्पादनार्थं मदनार्ता स्त्रीरसि
धारयतीति भावः ।

७८ । अश्रुभिः चन्द्रदर्शनात् दीर्घश्वासैर्वकुलकुसुमगन्धाम्राणात् मूर्च्छया च भ्रमरशब्द-
श्रवणात् वारिता सा इत्यर्थः । अश्रुपतनादिकारणात् चन्द्रदर्शनाद्युद्भेजककृत्यसम्पादने-
समर्था सेति अश्रुपतनादयोऽपि तस्या उपकारायैव संबन्धता इति भावः ।

1. श्लि—M and A. शि—R.

2. दा—A. where it has been corrected into स्त्रा in the margin.
ता—M.

3. —बुद्ध—M and A. But बुद्धा is the grammatically correct
reading.

4. —स्या—M and A. —स्या—R. 5. —खितः—M. —खतः—A.

6. —भि—M. —भिः—R and A.

7. —स्यन्ती—M and A. —श्लन्ती—R.

8. —शासै—M and A. —शाःसै—R.

चेतोवृत्तिः स्फुरति करुणा विप्रयोगे विरागः
कोपावेशः कुसुमविशिखे नित्यमात्मन्यवज्ञा^१ ।
इत्थं^२ स्वाङ्गे स्थितमिव समालम्ब्य चित्रा वराको
त्वय्येकान्तस्थिरविरचितं भावमाविष्करोति ॥ ७६ ॥

प्रागालापाः प्रतिमुद्गरपि प्रेमरम्याः सखीनां
त्वय्येकान्तव्यपगतदये सङ्गमाशापि नैव ।
तस्याश्विन्ता^३ विरहजनितां^४ नाथ विस्मारयन्ती^५
मूर्च्छैवैका^६ भवति सततं^७ जोवितालम्बनाय ॥ ८० ॥

तस्या राजन्ननुभवमना^८ साद्यहस्तावरोधाद्
गण्डाभोगे नयनसलिल^९स्रोतसा ज्वालितोऽपि ।
प्रत्यासन्नः स्तनपरिसरे चेतसा त्वां वहन्त्याः
प्रालियांशुनृपतिककुदच्छ्रवभङ्गीं बिभर्त्ति ॥ ८१ ॥

७६ । चित्रमेतद् यत् सा भवति एकान्ततोऽनुरक्ता तद्विरहे भवतः क्रेशादिकमेवा-
लोचयति न तु आत्मन इति भावः ।

८० । केवलं मूर्च्छावशात् एव सा त्वश्विन्ताविरहिता भवति नान्यदेति भावः । एवञ्च
चिन्ताविच्छेदादविच्छिन्नचिन्तापरम्परा तस्या मृत्युकारणं न भवतीत्यर्थः ।

८१ । प्रत्यासन्नः प्रतिबिम्बितः । प्रालियांशुश्चन्द्रः । ककुदो राजचिह्नम् । गण्डादिषु
प्रतिबिम्बितश्चन्द्रः तदीयहृदयगतस्य राशौ भवतश्छत्रम् इव शीमते इति भावः ।

1. —तन्मवज्ञा—A. —मेन्मवज्ञा—M. where a sign of query was put
after न्य indicating the obscurity of the passage.

2. स्वा—M. र—A. where it has been corrected into स्वा in the
margin.

3. —तां—A and R. —ता—M. 4. —तां—A and R. —ता—M.

5. —स्फारयन्ती—R. —स्फारयन्ती—M and A.

6. मूर्च्छैवैका—A. मुच्चैरेका—R. उच्चैरेका—M.

7. जीवि—M and A. जीव—R.

8. —ना—M and A. —न—R. 9. —ल—M and A. —ला—R.

यातः कच्छा^१त्तुहिनसमयः सम्प्रति त्वत्सकाशाद्
आगच्छन्तीं^२ पवनलहरीमप्यनासादयन्त्याः^३ ।

कः सन्नद्धे^४ परभृतवधूकेलिवाचाललोले
चैत्रे तस्याः कथय सुभग प्राणरक्षाभ्युपायः ॥ ८२ ॥

भूयोभूयः प्रविशति मनो दारुणे मन्मथाग्नी
मग्नं वाष्पान्मसि नयनयोर्द्वन्द्वं^५ मिन्दौवराच्याः ।
तस्या राजकृतनुविरहव्याकुलायास्तपस्वी
जातो भस्मच्छुरित इव स क्षामपाण्डुः कपोलः ॥ ८३ ॥

राज^६सुर्वीवलयवनिताकामुक त्वत्सकाशा-
दाशातन्तुर्भवतु सुदृशो दुर्लभः प्रेमतन्तुः ।
कष्टात् कष्टं पुनरिदमहो स्वप्न^७सङ्केतदूतो
निद्राप्यस्याः क्षणमपि न यन्नेत्रसीमानमेति ॥ ८४ ॥

८२ । द्विमर्तो उत्तरती वायोः प्रवहणात् दक्षिणदिग्वर्तिन्यास्तस्या उत्तरदेशावस्थितस्य
राशः सकाशादागच्छतो वायोरुपलम्भो यौक्ते तु दक्षिणती वायोः प्रवहणात् न तथा
इति भावः ।

८३ । इदं युगलम् । कुरितः व्याप्तः । मदमानले मानसं प्रविशति दुःखेन
मानसात्मौयभूतं नयनयुगलं रोदनपरं भवति कपोलश्च भस्मनात्मानसाच्छादयति आत्मौयान्तर-
मिवेति भावः । मदनतापेन पाण्डुतां गता सा सततं रोदतीति सूच्यते ।

८४ । निद्राभावात् स्वप्नेऽपि सा त्वत्सम्भोगसुखमुपभोक्तुं नालं भवतीत्यहो अतिदारुणं
तस्या भगवैशमिति भावः ।

1. —च्छा—A and M. —च्छ—R. 2. प—M and A. स—R.
3. —सादयन्त्याः—M and A. —मादयन्त्याः—R.
4. —सन्नद्धे—A. —सन्नद्धे—R. —सन्नद्धे—M.
5. —द्वन्द्वं—A. —द्वन्द्वं—M.
6. —ज—M and A. —जा—R.
7. —प्र—A. —स—M.

प्रत्यावृत्ताः^१ स्तनपरिसराच्चन्दनस्फीतमूर्त्तः
श्वासा एव^२ स्मरद्भुतवहोद्गोपनैकप्रगल्भाः ।
तामुत्कण्ठाकुलितहृदयां खेदयन्ति प्रकामं
संप्राप्यन्ते मलयपवनैरेवमेवायशांसि ॥ ८५ ॥

त्वद्वक्त्रानुस्मरणरसिका कातरा च प्रकामं
ज्योत्स्नासेकैर्हिजपतिमधिक्षेपपात्रं^३ करोति ।
किञ्च हेष्टि त्रिदशभिषजौ सुन्दर त्वां विचिन्त्य
प्रायेणैवं भवति विधुरासन्नमृत्योर्मनोषा ॥ ८६ ॥

सा वैरस्यादसितनयना हेमतालीदलानां^४
प्रत्याख्यानात् प्रकृतिसुभगं कर्णं^५ पाशं विभर्त्ति ।
तद्गतात्राणां किमपि सहसा दुर्बलत्वं विचिन्त्य
त्यक्तं त्रासाद् गुणमिव मनोजन्मना कार्मुकस्य ॥ ८७ ॥

८५ । मलयपर्वतोऽपि चन्दनवृक्षभूयिष्ठ इति लिप्तचन्दनस्य स्तनपरिसरस्य मलयरूपेण
तत्प्रभवस्य श्वासस्य च मलयपवनरूपेण कल्पनम् । श्वासानां च वायुस्वरूपतया अनलात्म-
कस्य मदनस्य श्वासेनैवोद्गोपनं भवतीत्याशङ्का मलयरूपेणोपचरितं श्वासमेव स्वकीयतापकारण-
तया निन्दतीति भावः ।

८६ । हिजपतिश्चन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठश्च । त्रिदशभिषजौ अश्विनौ हेष्टि तयोः सौन्दर्यातिरेकस्य
प्रसिद्धत्वात् । ज्योत्स्नोऽप्यासन्नमृत्युः शान्तिस्वस्थयनादिना औषधादिप्रदानद्वारेण च रोगी-
पशमनसमर्थं स्वीयमङ्गलनिदानभूतं ब्राह्मणं भिषजं च निन्दतीति ध्वनिः ।

८७ । वैरस्यात् वैराग्यात् । अस्मितं कृष्णम् । प्रकृतिसुभगं स्वभावसुन्दरम् ।
हेमतालीदलानां स्पर्शतालपत्राणां कर्णभूषणभूतानामिति यावत् । तद्देहस्य मदनकार्मुक-
सादृश्यात् हेमतालीदलादीनां तदीयभूषणानां तत्कार्मुकगुणत्वम् । अतिदुर्बलं धनुर्युगधारणे

1. —ताः—A. —ता—M. 2. एव—A. इव—M.

3. —पात्रं—M. —सात्रं—R and A.

4. —लानां—M and A. —धानां—R.

5. कर्णं—A. कर्म—R. केश—M.

अप्याजम्प्रभृतिसुहृदश्चन्द नस्यापराधाद्^१
 अध्यास्ते सा न खलु मलयोपत्यकाकाननानि ।
 किञ्च द्वेषादुपरि मदनस्येव सर्व्वाङ्गतन्वौ
 बद्धावेशा मनसि रतये नावकाशं ददाति ॥ ८८ ॥

^२लोलोद्याने वितरति^३ दृशं^४ यत्नसंरुद्ध^५वाष्पा^६
 सान्द्रे चन्द्रार्चिषि निविशते चन्दनाभ्यक्तगात्रौ ।
 क्रीडावापीं^७ मरुदभिमुखं^८ धावति व्याकुलासौ
 किं वा^९ नार्थ्यो रमणविरहे साहसं नाचरन्ति ॥ ८९ ॥

न प्रभवतीति मदनेन दूरीकृतमिव गुणोभूतमलङ्करणादिकमित्युत्प्रेक्षा । सर्व्वती वीतरागा कुवलयवती अलङ्करणादिकं परित्यक्तवतीति ध्वनिः ।

८८ । रतये आनन्दाय मदनभार्याये च । कदापि न मुदं दधातीति भावः ।

८९ । लोलोद्यानगमनादीनां कामोद्दीपकानां विरहिभिरकर्तव्यत्वात् एतेषां साहसत्वम् । स्वजीवनं प्रति अनुरागलवाभावात् अत्यधे पीडिता सा तापातिरेकजनकमपि चन्द्रालोकादिसेवनमाचरति । यद्वा मदनेन तापिततापता सा लुप्तहिताहितविवेका तापोपचायकमपि कृत्यजातं निःशङ्कमाचरतीति भावः ।

1. —श्चन्दनस्यापराधाद्—M and A. —श्चन्दस्यापराधाद्—R.

2. लोलो—A. लोलो—M.

3. —तरति—A and R. —चरति—M. 4. भृशं—M. दृशं—A.

5. —रुद्ध—A and M. —ध्य—R.

6. —स्या—R. —ष्पा—M and A.

7. —पीं—A. —पीमभि—M. where the reading is marked as doubtful.

8. —भिमुखं—M and A. मुखं—R.

9. किञ्चा—M and A which form, however, is grammatically wrong, the व here being a semivowel, and not a labial mute. The two grammatically correct forms are किञ्चौ and किंवा । But in verses 94 and 100 also, which follow, we get the reading किञ्चा both in M and A.

याताः^१ कण्ठस्थलमपि घनश्वासमात्रावशेषा-
स्तामुत्कण्ठा^२प्रतनुमसवः सर्वथा न त्यजन्ति ।
लब्ध्वा कण्ठप्रणयमथवा तादृशमिङ्गनानां
शक्तस्थायि क इव भुवने चेतसा विच्युतोऽपि ॥ ८० ॥

क्षीणस्तापो वपुषि विगता नेत्रयोरश्रुधारा
विश्रान्तानि क्रमकृतशतनोरङ्गविच्छेपणानि ।
इत्थं शान्ते विरहजनिते व्याधिरागे मृगाश्याः
श्वासस्तस्याः परमुपचितो^३ निर्वृतेरन्तरायः ॥ ८१ ॥

लौलोद्याने परभृतदधूपञ्चमैः पीडमाना^४
ताम्यन्मूर्त्तिर्मलयमरुता केलिवातायनेषु ।
सा नैकत्र कचिदपि पदं कातराक्षी विधत्ते
यत् सत्यं न त्रिभुवनमपि प्रीतये दुःखितानाम्^५ ॥ ८२ ॥

सा सर्वत्राप्रतिहतगति^६र्विद्यया सत्यपि त्वां
प्रत्याख्यानात् सुभग सहसा बिभ्यती नाभ्युपैति ।

८० । उत्कण्ठाप्रतनुम् उत्कण्ठावशात् क्षामम् । कण्ठागतजीवना अस्तापि मृतप्राया
सा मदगतापेनेति भावः ।

८१ । उपचितो वृद्धिं गतः । निर्वृतेः सुखस्य मृत्युरूपस्य । मृतप्रायायास्तस्याक्षिरौहिता
निखिला चेष्टा, अवशिष्यते च केवलं श्वास इति भावः ।

८२ । ताम्यन्ती क्षिप्यन्ती मूर्त्तिर्यस्याः सा । लौलोद्यानादिषु सर्व्वदैव कामोद्दीपकाः
पदार्थनिषयाक्षामतितरां पीडयन्तीति भावः ।

1. —ताः—A. —ता—M.	2. —छा—A. —छा—M.
3. —निर्वृ—A. —निर्वृ—M.	4. —ने—M. —ना—A.
5. दुःखितानां—M. दुःखितानां—A and R.	
6. —वि—A and M. वि—R.	

राजानो हि प्रकृतिरसवञ्चेतसोऽप्यन्यनारीं
रूढप्रेमप्रबलवनिताभीरवो नो लसन्ति ॥ ८३ ॥

तस्यास्तौघस्मरदुतभुजा दह्यमानाङ्गयष्टे-
न्यस्तं सद्यः स्तनपरिसरे चन्दनं शोषमेति ।
उक्तैः किंवा बहुभिरपदारोपितस्नान्तद्वत्ते-
स्त्वय्यायत्तः कुवलयदृशो जौवरत्नाप्रकारः ॥ ८४ ॥

इत्याख्याते पुलकिततनुर्मैदिनीपुष्पकेतुः
प्रत्युत्थाय प्रणयसुभगं गाढमाश्लिष्यति त्वाम् ।
वाक्यैरेभिः 'करुणमसृणैः कोमलत्वं भजन्ते
ग्रावाणोऽपि प्रकृतिसरसः किं पुनस्तादृशो यः ॥ ८५ ॥

सद्यः कृत्वा पवन विनयादञ्जलिं मूर्द्धि किञ्चिद्
वक्तव्योऽसौ रहसि भवता मदगिरा गौडराजः ।
त्वत्तः शोष्यत्यवहितमनाः सोऽनुरक्ताङ्गनानां
जायन्ते हि प्रणयिनि सुधावोचयो वाचिकानि ॥ ८६ ॥

८३ । प्रत्याख्यानात् विभ्यतोत्यन्वयः । लसन्ति कामयन्ते । प्रत्याख्यानभयादेव सा
भवदन्तिकं नोपैति इति भावः । उक्तञ्च 'अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यम्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे'
इति

८४ । अपदारोपितस्नान्तद्वत्तेः दुर्लभजनानुरक्तश्चिराया इत्यर्थः ।

८५ । मैदिन्यां पृथिव्यां पुष्पकेतुर्मन्दन इव लम्प्यसेनः सौन्दर्यातिरेकादिति भावः ।
त्वां प्रणयसुभगं यथा स्यात्तथा गाढमाश्लिष्यति त्वदीयवचने स्वाभिमतप्रकटनार्थमिति भावः ।

८६ । अनुरक्ताङ्गनानां वाचिकानि वचनसमूहाः प्रणयिनि अने सुधावोचय इव भवन्तीति
अन्वयः ।

पार्श्वे पश्चादपि च पुरतो दर्शयन्नात्मरूपं
व्यक्तं देव त्वमसि जगतामीश्वरः शार्ङ्गेपाणिः ।
तन्मां भक्तिप्रवणमनसं नानुगृह्णासि कस्मात्
कायव्यूहं रचयितुमलं नापरः कैटभारेः ॥ ६७ ॥

सौधीत्सङ्गे सुकुलितदृशं तत्सखीनां पुरस्तान्
मामासाद्य त्वमयमकृथा गोचरे यन्न वाचाम् ।
तत् कुर्वीथाः सुभग न सतां गर्हणीया^१ यथा स्यां
कन्या^२ लोके^३ न खलु सुधियो^४ दूषयित्वा त्यजन्ति ॥ ६८ ॥

वृत्ते गौरीपरिणयविधौ^५ पोवरप्रीतिभाजा
सृष्टस्येव त्रिपुरजयिना पुष्पकेतो^६ नवस्य ।

६७ । कैटभारिर्नारायणात् । तदनुरक्तचित्ता सर्वत्रैव त्वामहं प्रत्यक्षीकरोमीति भवान्
विश्वरूपधारी कृष्ण एव नापर इति भावः । कृष्णस्य इव च भवतीऽपि सम्भाव्यते बहुकलत्रोप-
भोग इति ध्वनिः । एतेन अवरोधबहुत्वेऽपि न मदयङ्गणे भवतः कापि वर्तते बाधा इति
सूचितम् ।

६८ । तत् तदा सखीनां पुरस्तात् सुकुलितदृशं माम् आसाद्य अयं त्वं वाचां गोचरे
यत् न तत् भोगादिकं अकृथा तत् तस्मात् यथा अहं गर्हणीया न स्याम् तथा कुरु इत्यन्वयः ।
परिग्रहेन मामपि स्वीकुरु इति भावः ।

६९ । सञ्ज्ञाते गौरीपरिणये प्रमुदितचेतसा भगवता मङ्गेन्द्रेण नूतनः कथित् मदनः
समुत्पादितो लक्ष्मणसेनरूपः मदनमन्तरेणैदृशसौन्दर्यस्यान्यत्र दुर्लभत्वात् इति भावः ।

1. —णीया—M and A. —श्रीया—R.
2. —न्या—M. —न्या—A.
3. —कं—M. —के—A and R.
4. भू—M. दू—A.
5. पो—M. प्रो—A.
6. —तो—M and A. —तु—R.

राजन्नस्तु प्रणयचतुरो दूरतः प्रेमबन्ध.

पुण्येन स्यां तव चरणयोः केन संवाहनेऽपि ॥ ९९ ॥

सन्देशोऽयं मनसि निहितः कच्चिदायुष्यता मे

किंवा भूयस्त्वयि विरचितैरङ्ग भिक्षाप्रकारैः ।

पारार्थ्यैक^१प्रवणमनसस्त्वद्दिधा वाष्पमिश्रान्

आपन्नानां न खलु बहुशः काकुवादान् सहन्ते ॥ १०० ॥

दन्तिव्यूहं कनकलतिकां चामरं हैमदण्डं

यो गौडेन्द्रादलभत कविच्छाभृतां चक्रवर्त्ती ।

श्रीधोयीकः सकलरसिकप्रोतिहेतोर्मनस्वी

काव्यं सारस्वतमिव ^२महामन्त्रमेतज्जगाद (क) ॥ १०१ ॥

संवाहनेऽपि स्याम् समर्था इति शेषः । भाष्येन मां नाङ्गीकरोषि चेद्वासीलेनापि मम यद्वणं भवत्विति निष्कृष्टार्थः ।

१०१ । इदमादिना श्लोकचतुष्टयेन कविः स्वपरिचयं प्रकटय्य स्वनिबन्धस्थायित्वं प्रार्थितवान् स्यां तत्त्वज्ञानस्पृहां च सूचितवान् । महामन्त्रत्वस्यास्य सकलरसिकजननसम्बोहनहेतुतया इति भावः ।

1. —र्थैक—A. —र्थैक—M.

2. महा—A. सतन्—M ; a lacunae here in R.

(क) This verse, in an altered form, occurs in the *Sadukti-karnāmrta* where the first half shows little difference from the reading as given above, the only difference being कनककलितं in 'place of कनकलतिकां and हैमदण्डं in place of हैमदण्डं । The second half as it occurs in the above work runs as follows—

ख्यातो यश्च श्रुतिधरतया विक्रमादित्यगोष्ठो-

विद्याभर्तुः खलु वररुचिरासमाद प्रतिष्ठाम् ॥

(J. A. S. B—1906—P. 15)

गोष्ठीबन्धः सकल^१कविभिर्वाचि वैदर्भरीति-
 वांसो गङ्गापरिसरभुवि स्निग्धभोग्या विभूतिः ।
 सत्सु स्नेहः सदसि कविताचार्यकं भूभुजां मे
 भक्तिलेख्मोपतिचरणयोरस्तु ^२जन्मान्तरेऽपि ॥ १०२ ॥

यावच्छम्भुर्वहति गिरिजा^३संविभक्तं^४ शरीरं
 यावज्जैत्रं कलयति धनुः कौसुमं^५ पुष्पकेतुः ।
 यावद्राधारमणतरुणो^६केलिसाक्षी कदम्ब
 स्तावज्जौयात् कविनरपतेरेष वाचां विलासः ॥ १०३ ॥

कीर्तिलेखा सदसि विदुषां शीतलक्ष्मिणपाला
 वाक्सन्दर्भाः कतिचिदमृतस्यन्दिनो निर्मिताश्च ।

१०२ । भूभुजां सदसि कविताचार्यकमित्यन्वयः ।

१०३ । राधारमणः कृष्णश्च तरुणो गोप्यश्च तेषां केलिः विहारस्तस्य साक्षी ।

1. सरस—A. सकल—M.
2. ज—M and A. य—R.
3. —जा—M, A, P. —जां—R.
4. —विक्रं—A, R, P. —भक्तं—M. In A—विक्रं is corrected in the margin.
5. —सुमं—A.—समं—P.—तुकं—M.
6. —रणी—M. —रणी—A and P.

तीरे सम्प्रत्यमरसरितः कापि ^१शैलोपकण्ठे

^२ब्रह्माभ्यासे प्रयतमनसा नेतुमीहे दिनानि ॥ १०४ ॥ (क)

इति श्री^३धौयी^४कविराजविरचितं पवनदूताख्यं^५ काव्यं^६ समाप्तम् ।

१०४ । शीतलाः शान्ताः परितृप्ता इति यावत् चौणपाला नरपतयो येभ्यस्ते तादृशा वाक्सन्दर्भाः । ब्रह्माभ्यासे ब्रह्मणोऽभ्यासेऽनुशीलने ब्रह्माधिगमार्थम् ध्यानादिके क्रियाकलापे इत्यर्थः ।

1. शैलो—A, P. शैवो—M.
2. ब्र—M and A. ब्रा—P.
3. श्री—M. Omitted in A and P.
4. धौयीक—M. धौयी—A and P.
5. —ख्यं—M and P. —ख्य—A.
6. काव्य—A and P. Omitted in M.

(क) This verse, also, is quoted in the *Saduktikarnāmrta* where the only variants are चौणि for चौणि, प्रवणमनसा for प्रयतमनसा and शैलोप for शैवोप—J. A. S. B—1906—P. 15.

INDEX I.

Index to the first lines of the verses of the Pavanadūta.

(The numeral figures refer to the number of verses)

अ		ख	
अये तेषां व्यपगतमदः	४७	खिलबीचिप्रचयरचिता	२२
अन्तस्तापं तुहिनपयसां	७१		
अन्धान् हिला जनपदवधू	२१	ग	
अप्याजन्मप्रभृतिमुद्धदः	८८		
अभ्यस्यन्ती सरसकुसुम	७०	गङ्गां फेनस्तवकमुकुरं	३२
अक्षि शोमत्यखिलवसुधा	१	गङ्गाबीचिप्रुतपरिसरः	२७
		गङ्गाश्लेषप्रकृतिविमले	१८
		गोष्ठीवन्धः सकलकविभिः	१०२
आ			
आप्तं कर्णात् प्रणिहितपदं	४०		
आदौ यातो नयनपदवीं	७४	च	
आबन्धं लोलाविहसितनिव	१२	चन्द्राद्रम्यामुपवनभुवं	७७
आसाद्यातः कमपि समयं	६१	चेतोवृत्तिः स्फुरति करुणा	७८
इ			
इत्याख्याते पुलकिततनुः	८५	ज	
		जिला देव लयि सरभसं	६३
क			
कोटक् कान्तः कथय तरलं	६७	त	
कौर्त्तिर्लम्बा सदसि विदुषां	१०४		
कुञ्जक्रीडन्तिदशतरुणी	२३	तत् चैवञ्च त्रिदिवसरितं	३१
क्रीडन्तीनां पयसि रभसात्	३५	तव स्नेह्यारतिविनिमये	५१
क्रीडारोषे सुतनुचरणा	५८	तचानघे रघुकुलगुहं	३०
क्रीडाशैलं भुजगनगरीयोविताम्	१०	तथावश्यं कुसुमसमये	
क्रीडाशोकक्रमुकबहुला	२०	तस्या राजन्ननुभवमना	८१
क्रुध्यद्गौरीक्षरकिसलयः	११	तस्या लीलासरित इव ताः	१७
क्षोणस्तापो वपुषि विगता	८१	तस्यासौत्रधररुतभुजा	८४

तस्मिन् काले क्वचिदपि स चेद्
तस्मिन्ने का कुवलयवती
तस्मिन् सेनान्वयवृत्तिना
तीयक्रीडासरसनिपतद्
त्वत्तः प्राणाः सकलजगतां
त्वय्यासीने मनसिजगुरौ
त्वदङ्गानुस्मरणरसिका

द

दन्तिव्यूहं कनकलतिका
देवं साचान्मनसिजनिव
देषः क्रीडाविपिनवसतौ

ध

धत्ते द्वेषं शस्त्रिणि कुरुते
धत्ते सद्यस्त्वदुपगमितप्रेम

न

नीतं यत्नादविनयलिपे
नीतंसत्वं दृशमपि नय

प

पार्श्वं पश्चादपि च पुरतो
पुञ्जीभूतं जगदिव ततः
प्रत्यावृत्ताः क्षणपरिसरात्
प्रागालापाः प्रतिमुहुरपि
प्रासादानां दिनपरिणतौ

६०

२

२८

३३

४

४८

८६

१०१

५५

७२

७३

६८

४६

६८

८७

५३

८५

८०

४८

व

वङ्गाक्रन्दो विङ्गरुदितैः
वात्येषालिष्वपि मनसिजं

५८

भ

भर्तुः स्वैरं सुरतजनित
भृगुशीवं भृजविसलता
भूयो भूयः प्रविशति मनो
भाम्यन्तीनां तमसि निविडे

४१

५७

८३

४३

म

मन्ये मीचः कठिनसुरता
मुष्टियाद्यं किमपि विधिना
मूकीभतां मरकतमयीं

१४

६६

४५

य

यत्नोधानामुपरि वञ्चभी
यस्मिन् काले नयनविषयं
यस्योत्सुक्यादसमममरा
या गङ्गेव प्रकृतिमुभगा
यातस्योदं धनपतिर्गनैव
यातः कृष्णानुद्गिनसमयः
याताः कष्टम्यलमपिघन
यावच्छब्दवदति गिरिजा

४७

६५

५६

१६

२८

८२

८०

१०३

र

रत्नैर्मङ्गाभरकतमङ्गानील
रस्योपार्श्वं मरुजतरुभिः
राजस्रज्यैर्विलयवनिता

४४

१८

८४

ल
लोन्नागारेरमरनगरस्थापि
लोन्ना नैतुं नयनपदवों
लोन्नीदाने परभृतवधु
लोन्नीदाने वितरति

ख
वाचः श्रीचामृतमनुगत
विन्यस्यन्ती शशिनि नयने
विन्यस्यायं भुवि चरणयोः
बोल्यावस्था विरहविधुरा
वृत्ते गौरीपरिणयार्थी
वृद्धाभाषः अनपरिसरा.
व्ययभूतप्रियमदचरो

ग
शान्तप्राये रजनिममदे
शारङ्गाख्या जनयति न यद

श्रीखण्डादेः परिसरमति	८
श्रीखण्डादेर्वसति शिखरे	६२
स	
सयः कृत्वा पवन विनयाद्	८६
सन्देष्टोऽयं मनसि निहितः	१००
सम्भोगान्ते शयभुजलता	८
ससर्पन्ती प्रकृतिकुटिलां	३४
सा वैरस्यादमितनयना	८७
सा सन्ध्याप्रतिष्ठतगतिः	८३
सौधीत्सङ्गे मुकुलितदृशं	८८
स्कन्धावार विजयपुरमित्यु	३६
स्निग्धग्यामं गुरुभिरुपलेः	१८
स्निग्धग्यामारमणमणिभिः	३८
स्निग्धग्यामैरिव विरचिता	५४
स्नेहपारम्यं विहर विहग	२४
स्वरक्रोडारमिकशवरी	२५

ह	
हृत्वा काञ्चीमविनयवती	१५
हृत्वाज्यं परिमलमितः	७

INDEX II.

Index to proper names of historical or geographical importance in the Pāvanadūta.

(The numeral figures refer to the number of verses)

Andhra, country	...	21
Ballāla, king	...	31
Bhilla, tribe	...	24
Chandanādri, Malaya hill	...	1
Chola, nation	...	14
Dākṣiṇātya, tract	...	17, 63
Dhoyika, poet	...	101
Gaṅgā, river	...	32
Gauḍades'a	...	6
Godāvarī, river	...	21
Kaliṅganagara, town,	...	21
Kāñchī, town	...	12, 15
Kāverī, river	...	15
Keralī, women of the Kerala tribe	...	16, 26
Lakṣmaṇa, king, and hero of the poem	...	2
Laṅkā, island	...	10
Mālyavant, hill range	...	18
Pañchāpsara, lake	...	19
Pāṇḍyades'a, country	...	8
Revā, river Narmadā	...	25
S'abarī, women of the S'abara tribe	...	25
S'rikhandādri, Malaya hill	...	8, 62
Subalā, river	...	13
Suhma, country	...	27, 28, 33
Senānvaya, the Sena dynasty	...	28, 57
Tāmraparṇī, river	...	8
Tapana-tanayā, river Yumnā	...	33
Uragapura, town	...	8, cf. 10
Vijayapura, capital town	...	36
Vindhya, a hill range	...	23, 24
Yayātinagara, town	...	6 •

ERRATA.

Page	Line	Incorrect	Correct.
3	9	verse 102	verse 103
4	3	not Lakṣmaṇasenat	not Lakṣmaṇa- sena
7	25	haveing	having
12	11	here	in the Pavanadṛta
14	9	<i>Pavana</i> 16	<i>Pavana</i> 61
16	11	v. 3	v. 2
26	5	pieces	pieces of
„	7	of locality	locality.
30	4	—स्तीय	—स्तोय
३	१	निधु ^१ वन	निधुवन ^१
„	७	वधनां	वधूनां
५	Footnote 2	-लि-R -लो-M and A	-लिला-R -लीला-M and A.
११	३	भ्रलतानां	भ्रूलतानां
„	१४	—मदः	—मदैः
१३	१२	—द्वितय	—द्वितय
१४	२	भ्रुकुटि—	भ्रुकुटि—
१६	१	चेतोवर्त्ति ^१	चेतोवर्त्ति ^१
१८	८	विद्यल्लेखा	विद्युल्लेखा
१८	Footnote 1	स्मा, स्फा, धा	-स्मार, स्फार, धार
२२	„ 6.	न—M and A	न—M and A.
२२	१५	पञ्चत्रिंशद्भिः	एकत्रिंशद्भिः
२३	२	कुषुम	कुसुम
२३	५	तत्सखीनां	तत् सखीनां